

Олексій ЯСЬ

**НА ЗЛАМАХ ІСТОРИЧНОГО ЧАСУ,
АБО ТЕМПОРАЛЬНІ ОБРАЗИ СУЧАСНОЇ
РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ**

Лекція

Національна академія наук України
Інститут історії України

Олексій ЯСЬ

**НА ЗЛАМАХ ІСТОРИЧНОГО ЧАСУ,
АБО ТЕМПОРАЛЬНІ ОБРАЗИ СУЧАСНОЇ
РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ**

Лекція

За редакцією Валерія СМОЛІЯ

Київ – 2023

Підготовлено у межах бюджетної програми
«Підтримка розвитку пріоритетних напрямів наукових досліджень»
(КПКВК 6541230)

Ясь О.

На зламах історичного часу, або Темпоральні образи сучасної російсько-української війни: лекція / За ред. В. Смолія. Київ: НАН України. Ін-т історії України, 2023. 68 с.

Темпоральність — це суб'єктивна палітра рецепції часу, котра представляє, окреслює й нюансує різноманітні простори людського досвіду. Природа темпоральності як виміру історичного часу відображає синкретичність минувшини, сучасності та прийдешності і водночас розмаїття варіацій її сприйняття. Лекція присвячена темпоральності сучасної російсько-української війни як кризовій, катастрофічній, екстремальній конфігурації образів, уявлень, очікувань, сприймань, почувань, порівнянь, переднакреслень, візій і концепцій.

Розглядається формування найпоширеніших уявлень воєнної темпоральності, як-от образів входження в війну, знецінення ворога, воєнного повсякдення, генералізуючих образів, очікувань тривалості війни, порівняльного уподібнення й маркування сучасної війни, конструювання післявоєнної майбутності та ін. Сьогочасні уявлення висвітлюються у широких ретроспективних і порівняльних контекстах, які відображають досвід світових та інших воєн.

Обстоюється думка, що репрезентація й осягнення воєнної темпоральності є цікавою та перспективною дослідницькою стратегією для студіювання кризової, екстремальної сучасності, пов'язаної з тривалою і незавершеною війною.

Лекція є взаємодоповнюючим і уточнюючим текстом до *методичних матеріалів для семінару-практикуму у вищій школі «Російсько-українська війна. Воєнна сучасність у координатах історичної темпоральності»*.

Для науковців, аспірантів, студентів, усіх, хто цікавиться проблемами інтелектуальної та воєнної історії.

УДК 355(470+477) «2014/2023»

ЗМІСТ

I. ТЕМПОРАЛЬНІСТЬ ЯК ВИМІР ІСТОРИЧНОГО ЧАСУ	5
II. РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА НА ТЕМПОРАЛЬНІЙ МАПІ ГЛОБАЛЬНОЇ СУЧАСНОСТІ	10
III. ВІЙНА ЯК ТЕМПОРАЛЬНИЙ СТАН	17
IV. ПРОЄКЦІЇ ТЕМПОРАЛЬНОЇ ТРИВАЛОСТІ ВІЙНИ	29
V. СУЧАСНА ВІЙНА У СВІТЛІ ТЕМПОРАЛЬНИХ РЕЦЕПЦІЙ І ПОРІВНЯЛЬНИХ МАРКУВАНЬ	37
VI. ГАДАНА МАЙБУТНІСТЬ У КООРДИНАТАХ ТЕМПОРальНИХ ОЧІКУВАНЬ	46
VII. «ВІДКЛАДЕНА» ТЕМПОРАЛЬНІСТЬ ПІСЛЯВОЄННЯ	51
ПОСИЛАННЯ ТА БІБЛІОГРАФІЯ	58

I. ТЕМПОРАЛЬНІСТЬ ЯК ВИМІР ІСТОРИЧНОГО ЧАСУ

Зазвичай історичний час постає як уявний відрізок у певному просторі між кількома подіями, явищами, процесами чи суспільними трансформаціями. Саме такий плин минувшини із виразно окресленим вектором руху формує змістовне наповнення часу, а його смисли прагне зрозуміти та пояснити історик.

Однак така спрощена палітра представлення й конструювання історичного часу є доволі ілюзорною. Навіть більше, ця схема хоч-не-хоч тяжіє до об'єктивістського розуміння часу. Вона мінімізує суб'єктивний досвід, культурні виміри та психологічні проєкції сприйняття історичної людини. Адже суб'єктивне відчуття та рецепція перебігу історичного часу значно підважують його начебто незмінну чи об'єктивну природу.

Вповні очевидно, що *час переживається по-різному залежно від культурних, особистих, психологічних і багатьох інших чинників, обставин, передумов. Навіть більше, історичний час може конструюватися у вигляді відмінних, конкуруючих, взаємодоповнюючих і навіть супротивних темпоральних образів. Надзвичайно важливу роль у рецепції часу відіграє місце чи простір перебування, у межах якого формується суб'єктивний досвід, масштаби і контексти світосприйняття.* Відтак історичний час немовби розпадається на сегменти суб'єктивного досвіду, поділеного просторовою локалізацією.

Особливо виразно різниця у сприйнятті часу вимальовується у кризову, екстремальну епоху, передусім у воєнну добу. У такі періоди чи епохи суб'єктивна рецепція часу раптово прискорюється або, навпаки, гальмується до краю. Історичний час, плин якого до того сприймався як уповні очевидний і зрозумілий, нестримно вривається до людської екзистенції. Навіть більше, час гвалтовно руйнує звичні обриси навколишнього світу, потім майже завмирає у своєму плині, а згодом набуває зовсім інших обрисів.

Певна річ, такі метаморфози рецепції не могли лишитися поза увагою учених-гуманітаріїв. Так постала ідея репрезентації суб'єктивних відчуттів, переживань й осягнення історичного часу, відома як *тимчасовість / темпоральність*. Цей концепт спершу поширився у студіях із літературознавства й лінгвістики, пізніше перетік до інших дисциплінарних сфер, зокрема психологічної антропології та культурології.

Таким чином, *темпоральність постала на перетині суб'єктивних, культурних, психологічних, антропологічних координат часу. Її розглядають як своєрідне доповнення / переінакшення / видозміну об'єктивної хронології і способів її представлення у мовних засобах, художніх образах, експресивних розумуваннях тощо.*

Ба більше, саме акцентування уваги на наративних стратегіях і мовних протоколах причинилося до окреслення темпоральності як діапазону рефлексій і проєкцій щодо плину часу. Тож тема мови нав'язала тему суб'єктивного сприйняття, осмислення і навіть конструювання часу. Тим більше, що у просторі культури немає єдиної чи універсальної концепції часу. Натомість накладаються, співіснують, конфронтують між собою відмінні часові конструкції, як-от лінійні, ритмічні, циклічні, хвильові й ін.

Наприклад, відомі концептуальні пропозиції британського історика Еріка Гобсбаума та італійсько-американського соціолога й економіста Джованні Аррігі продукують відмінні образи ХХ ст. — «короткого віку екстремізму» чи «епохи крайнощів» [1] і водночас «довгого» сторіччя [2].

У концептуалізації Е. Гобсбаума домінуючими є політичні, соціальні й культурні трансформації. Саме вони й згенерували вищезгадане метафоричне означення як своєрідну опозицію щодо іншої авторської конструкції — «довгого ХІХ ст.» (від кінця ХVІІІ ст. до Першої світової війни). Натомість Дж. Аррігі розглядав в єдиній конструкції Довгу депресію 1873–1896 рр., Тридцятирічну кризу (1914–1945 рр.) й світову економічну кризу 1970-х рр. Отож локалізація різних просторових сфер історичного буття згенерувала відмінні, а у чомусь навіть супротивні темпоральні образи.

Проте такі розбіжні концептуалізації циркулюють не лише щодо часової локалізації ХХ ст. Скажімо, ХVІІІ ст. в європейській історії так само конструюється по-різному. Зокрема, його подають як «довге» ХVІІІ століття від Славної революції в Англії (1688 р.) до завершення доби наполеонівських воєн (1815 р.). Заразом ХVІІІ ст. представляють як «коротке» сторіччя — від кінця епохи французького «короля-сонця» Людовіка ХІV (1715 р.) до революції у Франції (1789 р.) [3].

Первісно темпоральність розглядалася як самотутня часова дистанція між автором тексту і його читачем-інтерпретатором. Згодом її репрезентували як своєрідне співвідношення образів часу із реальною чи ідеальною перспективою історичної дійсності, розгорнуте у тому чи іншому творі.

Приміром, одним із найдавніших темпоральних уявлень є славнозвісний образ людської «ріки часу». Зміст і продуковані смисли цього символічного образу корелюються відповідно до набутого чи пережитого досвіду — персонального, групового, колективного, масового. Цей досвід асоціюється чи екстраполюється на відповідний хронологічний відрізок часу. Так постав *феномен переплетеної темпоральності, точніше співжиття суб'єктивних вимірів часу в одному історичному періоді чи епосі*.

Така уявна вісь дозволяла висувати компаративні запити та конструювати порівняльні проєкції, тобто продукувала певні інструментальні можливості. Адже час і простір є базовими координатами мислення людини, котрі не накладаються на якісь більш загальні концептуальні області [4, р. 1]. Тому вони апіорі виступають не тільки як постійні параметри людського буття, а й як важливі характеристики тимчасовості, пов'язані з переживаннями, реакціями, рефлексіями, способами та ракурсами сприйняття історичної людини.

Не випадково німецький історик і культуролог Йорн Рюзен розглядав історичний час у річищі культурних і навіть символічних вимірів освоєння світу [5, с. 55–56]. Врешті, сполучення часу, простору й логіки репрезентують як «поняттеву основу мислення про світ». Саме у їхньому світлі дошукуються й аналізують «присутність» темпоральності чи метафоричних означень тривалості, мінливості, метаморфоз часу, котрі побутують у різноманітних наративах [6, с. 127].

У вузькому сенсі темпоральність тлумачать як *конфігурацію суб'єктивних образів часу*, які вимальовуються на розмаїтих перехрестях особистого, групового та колективного, приватного й публічного, формального і неформального досвіду світосприйняття. У більш широкому розумінні темпоральність постає як низка *способів і каналів включення, вписання певного сегмента часу до універсальної палітри історичного плину світу*. У цьому випадку темпоральність перетинається з конструюванням генералізованих і навіть глобальних образів історичного часу, котрі спираються на певну концептуалізацію.

Отож темпоральність здебільшого оперує візіями, образами й уявленнями, котрі постали у просторах суб'єктивного досвіду. Водночас темпоральність продукує розмаїття та багатство вимірів, контекстів і перспектив світосприйняття, котрі є цікавими для багатьох гуманітаріїв, зокрема істориків. Наприклад, німецький історик Райнгарт Козеллек обстоював думку про «темпоральну структурованість», пов'язану з кардинальними змінами досвіду історичної дійсності [7, с. 335].

Воєнний час продукує особливі, масштабні, динамічні виміри темпоральності. З одного боку, війна перериває традиційний плін буття людини та суспільства і zarazом руйнує узвичаєнні обриси часу. З іншого боку, час війни розглядають як потужний і швидкий рушій поважних суспільних трансформацій, які складно, іноді неможливо було здійснити за мирного буття.

Саме тому *воєнний час навіть асоціюють із «абстрактним історичним актором, який рухає і змінює суспільство»*. У певному розумінні цей час можна розглядати як *нестримне розширення суб'єктивних вимірів критичного, екстремального, травматичного досвіду*. Тому темпоральність війни вимальовується як своєрідна форма історичного часу. Адже воєнний час є неодмінним продуктом історії та культури [8, р. 3–4]. Такий час якнайтісніше пов'язаний із затребуваними пластами минувшини, кризової сучасності й очікуваного, гаданого, проєктованого майбуття.

З цієї перспективи окреслюється розмаїте та складне сплетіння темпоральності воєнної доби. Вона постає як строката, багатоманітна, суперечлива, травматична палітра просторів суб'єктивного досвіду з культурними, соціальними, політичними й історичними контекстами.

На нашу думку, є щонайменше кілька вагомих підстав, які спонукають до використання стратегій темпоральності у царині студіювання сьогочасної російсько-української війни.

По-перше, нинішня війна за своїм розмахом є найбільшою континентальною війною в Європі після 1945 р. Масштаби екстремального, критичного, травматичного досвіду, здобуті українцями, особливо після повномасштабного вторгнення 24 лютого 2022 р. є тектонічними. Ця *воєнна темпоральність, точніше досвід і переживання війни докорінно змінили уявлення українців про країну, суспільство, націю та весь світ*. Йдеться про найбільші і наймасштабніші трансформації за всі роки Незалежності України.

По-друге, сучасну війну кардинально вирізняє з-поміж інших воєн те, що вона є великою, можливо навіть найбільшою війною віртуальної, інформаційної, медійної та глобальної доби. У метафоричному сенсі ця *війна породила глобальну хвилю інтерсуб'єктивної темпоральності*. Тож *воєнна дійсність волею-неволею генерує різноманітні проєкції сучасності й гадані образи майбутності у світовому масштабі*.

По-третє, *російсько-українська війна 2014–2023 рр. у багатьох аспектах є «запізнілою» / «відкладеною» війною за Незалежність України, котра відображає давні історичні порахунки*. Вони сягають ще часів Української революції 1917–1921 рр., а у широкому розумінні — ранньомодерної доби.

Згадаємо, скажімо, відоме означення М. Драгоманова *Пропащий час* [9]. Ця дефініція негативно маркує низку періодів в історії України, об'єднаних імперською добою. Навіть більше, вона окреслює давні історичні суперечності й наші закорінені порахунки з Москвою.

Отож *діапазон історичної ретроспективності нинішньої війни, себто співвіднесення історичної минувшини та воєнної сучасності у багатьох сенсах є винятковим*. Візії й образи минувшини у тому чи іншому вигляді побутують у величезному масиві текстів на культурних, інформаційних, комунікаційних, медійних та інших обширах російсько-української війни. Німецький історик Андреас Каппелер ще 2014 р. відзначав, що в російсько-українському протистоянні історія стала політичною зброєю [10, р. 115].

Зрештою воєнна темпоральність є своєрідним синкретичним виміром, який сполучає різні шари уявлень історичного часу. *Структурно образи часу поєднують і комбінують, як мінімум, чотири пласти уявлень: а) генералізовані, цілісні і часто-густо конкуруючі образи сучасності, нав'язані «згори»; б) образи минувшини, точніше їх затребувані порівняльні проєкції щодо воєнної сучасності; в) образи сприйняття чи суб'єктивні маркери дійсності, зумовлені «гарячим» або пережитим, адаптивним досвідом війни; г) образи уяви, що синтезують засвоєнні враження і здобутий досвід*. Окрім того, *останні формують гаданий горизонт очікувань на зламах минулого, сучасного та будучини, накладений на актуальні екстраполяції й ретроспекції*.

Певна річ, ідеться про первісну концептуалізацію нашої сучасності у спільній уяві, себто суб'єктивну чи уявну структуру темпоральності воєнної доби. Варто наголосити, що *темпоральність як вимір часу, котрий сполучає суб'єктивні простори досвіду не є лінійною і виразно окресленою*. Навпаки, *темпоральність радше постає як нелінійне, строкате, неоднорідне, багато-*

шарове і навіть фрагментарне, недиференційоване утворення. Тим паче, що сучасна російсько-українська війна є апріорі незавершеним і довготривалим процесом. Його наслідки з висоти нашого часу неможливо передбачити чи спрогнозувати з більш-менш задовільним рівнем вірогідності.

Сьогочасна війна нав'язала найгострішу і найнебезпечнішу кризу світоустрою після розпаду СРСР. Тому масштаби цієї війни дозволяють однозначно стверджувати, що воєнні метаморфози і післявоєнні трансформації даватимуться взнаки протягом життя кількох наступних поколінь.

Отже, *незавершеність екстремальних, катастрофічних і критичних подій нашої воєнної сучасності є ще одним вагомим аргументом, який спонукає до застосування стратегій темпоральності.* Вони зорієнтовані на осмислення мінливого світу уявлень й образів. До того ж наративна «природа» таких стратегій і візій здебільшого не продукує надмірних претензій на академічну всебічність студювання. Адже ці стратегії призначені для опрацювання надзвичайно динамічної, складної та полівимірної предметної області як незавершена і довготривала війна.

Насамкінець нашого введення до проблематики вивчення варто зробити застереження. *У форматі цієї праці не можливо систематизувати й проаналізувати навіть основні темпоральні уявлення такої тривалої, інтенсивної і великої війни, котру веде сучасна Росія проти України.* Мета даного лекційного викладу окреслити вибрані проблеми, котрі можуть стати предметом вивчення у подальших студіях.

II. РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА НА ТЕМПОРАЛЬНІЙ МАПІ ГЛОБАЛЬНОЇ СУЧАСНОСТІ

В інформаційному середовищі та культурному просторі глобального світу виняткову роль у творенні диференційованої часової палітри відіграють *генералізовані образи сучасності*. Такі усталені образи посідають важливе місце на уявній темпоральній мапі, позаяк формують наші уявлення про сучасність і разом маркують горизонт очікувань щодо майбутності. Вони транслюються мас-медійними каналами, швидко поширюються, засвоюються різноманітними спільнотами і, врешті-решт, взаємодіють, співіснують, змагаються із множинними просторами суб'єктивного досвіду.

Звісно, такі образи й візії постають як початкові пропозиції, котрі переломлюються і випробуються дальшим розгортанням і перебігом історичних подій, явищ і процесів. Уповні очевидно, що ці генералізовані образи є модифікованим і спрощеним продуктом історичного досвіду, перенесеного на сьогоденність.

Недаремно гібридна фаза російсько-української війни причинилася до поширення *уявного образу Другої чи Нової холодної війни* як екстраполяції досвіду доби біполярного протистояння після 1945 р. Навіть більше, гібридна війна проти України волею-неволею відобразила зміну ставлення до пострадянської Росії з боку низки країн західного світу, хоч цей процес був дуже суперечливим, сповільненим і паліативним. У певному сенсі поява таких уявлень остаточно поховала рожеві настрої початку 1990-х рр., які генерували образи тріумфу ліберальних демократій, що здобули визначальну перемогу у Першій чи Старій холодній війні.

Крайнім виявом таких темпоральних образів була славнозвісна концепція американського філософа Френсиса Фукуями про «кінець історії» [11]. Вона не тільки нав'язувала неогегельянську ідею поділу світу на історичну й пост-історичну частину, а якоюсь мірою продукувала атемпоральні уявлення. Адже автор гадав, що із розпадом СРСР і Варшавського блоку значною мірою був досягнутий вищий сенс історичного буття. Принаймні саме так сприймалася й трактувалася славнозвісна теза Ф. Фукуями про те, що ліберальна демократія може являти собою «кінцевий пункт ідеологічної еволюції людства» [11, р. XI].

Втім, процес постання й поширення новітніх образів сучасності не був швидкоплинним, а, навпаки, дуже сповільненим і суперечливим. Навіть під час «гарячих» подій 2014 р. заголовки газетних шпальт, які начебто провіщали початок Нової холодної війни, доволі часто-густо формулювалися не зі стверджувальними, а із запитальними конотаціями. Тому простежувалася скеп-

тична чи недовірлива тональність у вигляді риторичного питання: невже світ знову повертається до «старих поганих часів»?! [12].

Власне, маркування напруги поміж США і Китаєм, пізніше Росією циркулювало ще на початку 2000-х рр. Приміром, британський журналіст і письменник Едвард Лукас у книзі «Нова холодна війна: майбутнє Росії та загроза для Заходу», виданій 2008 р. (перевиданій 2014 р.) стверджував, що вона вже триває. На його думку, Друга / Нова холодна війна є боротьбою, спертою на гроші, природні ресурси, дипломатію, пропаганду й інші непрямі маніпулятивні способи і форми протистояння [13, р. 10]. Автор гадав, що Захід однозначно програє цю війну Росії, позаяк вперто не хоче помічати намагання Москви суттєво розширити свій вплив [13, р. 17].

Водночас побутували візії, котрі застерігали від ретроспективних екстраполяцій, зокрема від перенесення «часової петлі» з попередньої доби Старої холодної війни на реалії початку 2000-х рр. [14, р. 2–3]. Проте зростаюче розуміння того, що західні країни і пострадянська Росія сприймали та репрезентували європейську історію після розпаду СРСР у різних термінах, продукувало очевидні суперечності позицій [14, р. 5].

Скажімо, британський політолог Ендрю Вілсон ще 2014 р. наголошував, що на обширах пострадянської Росії постав свого роду ідеологічний і дуже небезпечний мікс. Адже «клептократичний режим» В. Путіна сполучив російський націоналізм із імперськими поняттями і подобою консервативних, а де-факто радянських цінностей [15, р. VII]. Заразом автор тримався думки, що російська військова експансія у Криму і на Донбасі, кинула нові поважні виклики західним політикам, на які не були запропоновані задовільні відповіді [15, р. 13].

Зрештою лише кілька років гібридної війни Росії проти України під ілюзорною «завісою» з місцевих «сепаратистів» і «добровольців» призвели до обмежених зрушень суспільної свідомості. Показово, що он-лайн версія «Британніки» тільки з висоти часу стала іменувати цих російських бойовиків «місцевими проксі-силами» [16], себто визнала їх маріонетками Москви.

Отож рецепція гібридної фази російсько-української війни, котру часом називали війною малої інтенсивності, сполученої з різноманітними підіривними операціями Росії на українських теренах («паспортизацією» населення окупованих територій, енергетичним шантажем, кібератаками, інформаційними операціями, масованими пропагандистськими кампаніями) була доволі суперечливою. Проте суб'єктивне усвідомлення геополітичної конфронтації з Москвою проступало чимдалі виразніше.

Та навіть такі рефлексії не причинилися до згортання масштабного економічного співробітництва західних країн із пострадянською Росією в енергетичній, газовій і багатьох інших сферах. Здавалося, що нібито не було жодних фундаментальних суперечностей інтересів, а тим паче ідеологічних конфліктів між метафоричним Заходом і пострадянською Росією. Тож образ Нової холодної війни був розмитим і недиференційованим, що дозволяло успішно просувати й ширити російські наративи у західному світі.

Так чи інакше, навіть такі паліативні рефлексії спонукали до новітнього переосмислення пострадянської доби. Приміром, британський політолог українського походження Тарас Кузьо відзначав: «Цікавим питанням є те, як майбутні покоління сприйматимуть 1991–2013 роки: як проміжок часу між двома “холодними війнами” чи як тимчасове затишшя, аналогічне добі розрядки 1970-х років під час однієї тривалої “холодної війни” (тут і далі курсив у цитуваннях наш. — Авт.). Єдиного узгодженого визначення “холодної війни” не існує, але використання цього терміну на позначення сучасної доби видається цілком виправданим, незважаючи на розбіжності між нинішньою епохою і тим, що відбувалося між 1945 і 1991 роками» [17, с. 57–58].

На відміну від західного сприйняття українська рецепція була більш категоричною і швидкоплинною. Вона зумовлювалася реакцією на екстремальну воєнну дійсність і розмаїті виклики й актуальні загрози. Певна річ, українське сприйняття не було позбавлене власних ілюзій і низки суперечностей, але «гарячі» події гібридної війни мотивували до більш швидкого перегляду й ревізії старих образів.

Скажімо, ширилася візія про намагання Росії відновити чи повернутися до світоустрою часів біполярного поділу Старої холодної війни. Такі спроби оцінювалося й маркувалися як творення «гібридного світо(без)порядку» [18, с. 9]. Тому обстоювалася думка, що гібридна війна є новим видом глобального світового протистояння у вигляді ланцюга конфліктів, які замінюють звичні обриси Старої холодної війни доби біполярного поділу [18, с. 16].

Водночас онтологія гібридної війни як функціональної моделі, пов'язувалася з логікою постмодерністського релятивізму. Така логіка розмивала темпоральні уявлення про виразно марковані межі війни й миру. Це відбувалося завдяки коливанням чи своєрідного рваного ритму, котрий чергував конфлікти / війни з високою та низькою ступенями інтенсивності.

У такому річищі розгорталося просторове й темпоральне розширення меж гібридної війни як війни новітнього типу [19, с. 13–14]. Тим більше, що формат гібридної війни зорієнтований на руйнування волі, свідомості, уявлення, мислення великих людських спільнот і т.п. Досягнення зазначених цілей передбачало використання найширшого і найрізноманітнішого підривного й маніпулятивного інструментарію [19, с. 346].

Таким чином, Росія постійно балансувала на межі раптових воєнно-політичних спалахів і загострень. Вони у потрібний момент згорталися і нібито переводилися у стан «замороження». У цей момент військові дії поступалися дипломатичним або квазі-миротворчим заходам, підривним операціям, фінансовим вливанням, інформаційним спотворенням, лобістським і медійним кампаніям, які мали закріпити, почасти легітимізувати здобутки «гарячої» фази. Саме таку роль відігравали сумнозвісні Мінські угоди 2014–2015 рр., нав'язані Україні.

Ці заходи логічно вписувалися у згадану вище парадигму постмодерністського релятивізму. Вони істотно розмивали темпоральні уявлення про дифе-

ренційовану і структуровану палітру часу, передусім виразні демаркаційні межі між війною та миром. Натомість поставала, так би мовити, «гібридна» сучасність, котра хоч-не-хоч сприймалася у вигляді сумнозвісної метафоричної формули як перманентний, майже «вічний» часовий стан між війною та миром. Такі культурні настрої й устремління були дуже небезпечними й оманливими для суспільства воюючої країни, яким де-факто стала Україна від лютого 2014 р.

У певному розумінні це «гібридне» розмивання часу нагадує відомі маніпулятивні образи із знаменитої антиутопії «1984» Джорджа Орвелла. Зокрема, достатньо згадати одне з трьох провідних партійних гасел із вигаданої автором новомови уявного тоталітарного світу: «Війна — це мир» [20, с. 8].

«Гібридна» реальність генерувала і відповідну конфігурацію уявлень. Передусім, «гібридні» часи пролонгували образ дальшого тривання пострадянської доби. На перший погляд, війни Росії проти Грузії 2008 р. і України 2014 р. однозначно руйнували писані й неписані домовленості світоустрою після 1991 р. Та їх подальше сповільнення чи т.зв. «замороження» на певний час мінімізувало гостру реакцію. Вона послаблювалася завдяки привабливим економічним проектам, преференціям проросійським західним діячам і компаніям, фінансовим вливанням і лобістським заходам тощо.

На цьому тлі створювалося сприятливе підґрунтя для західної політики умиротворення російського агресора. Приміром, сумнозвісне блокування плану дій щодо набуття членства Україною та Грузією на Бухарестському саміті НАТО у квітні 2008 р., а також євроінтеграційних устремлінь обох країн у наступні роки. Такі рішення пояснювалися бажаннями не провокувати та дослуховуватися до інтересів Москви, що фактично стало наріжною основою західної політики умиротворення [21, с. 11–12]. Інакше кажучи «гібридний» час продукував облудні підстави не помічати критичні події й процеси, котрі розгорталися та набували дедалі більшого деструктивного розмаху на пострадянському просторі.

Навіть нинішні практики виправдання тодішніх західних лідерів, які пояснюють чому 2014 р. не було активної підтримки Києва, спираються на аргументацію, пов'язану з гібридною війною. Наприклад, колишній американський президент Барак Обама пояснює свою позицію тим, що «збройного вторгнення до Криму не було» [22].

Завдяки «гібридним» чинникам і впливам усвідомлення й розуміння того, що пострадянська доба де-факто добігла свого кінця ще 2014 р. (чи навіть раніше!) були суттєво пригальмовані та розмиті. Саме тому образ Нової холодної війни протягом низки років залишався транзитним, перехідним і невиразним уявленням. Навіть більше, сприйняття Нової холодної війни як серії гібридних воєн, викликів і загроз лише підважили, проте не відкинули на маргінеси примарні уявлення про пострадянську добу як час домінування ліберальних демократій.

Перехід від гібридної до тотальної воєнної сучасності стався 24 лютого 2022 р. Повномасштабну / широкомасштабну війну очікували, передрікали, передбачали. Та інерція мислення перешкоджала повірити у реальну можливість критичного, хоч і у багатьох сенсах абсурдного, дикого, алогічного сценарію. Відтак гібридне сьогодні як стан постійного коливання на терезах війни і миру раптово перетворилося на суцільну воєнну реальність.

Зауважимо, що такі людські настрої, надії, ілюзії та розчарування не є винятковими у світлі історичного досвіду. Згадаємо, скажімо, культурні почування між Першою та Другою світовими війнами. Вони у багатьох аспектах нагадують переживання наших сучасників, хоч вони і були більш розтягнутими у плині часу. Наприклад, мистецтвознавець Святослав Гординський ще 1931 р. відзначав: «Що вона (війна. — Авт.) прийде, про це ніхто не сумнівається... Причин до війни є скрізь досить і дрібних, і загальних» [23, с. 2].

Утім, навіть у проміжку між початком війни 1 вересня 1939 р. [24, с. 2] і до німецького вторгнення у Францію (травень 1940 р.) чимало європейців із багатьох країн щиро вірило, що полум'я світової війни відвернуть, зупинять, загасять в останній момент. Не відвернули!

У щоденнику історика Івана Лисяка-Рудницького 22 червня 1941 р. занотовано: «Сьогодні розпочалася німецько-советська війна. Ждали ми її властиво від вересня 1939 — але ніхто не знав коли вона прийде: за рік! за два! за п'ять!» [25, с. 126]. Попри величезну різницю в історичних контекстах та епохах людські реакції й емоції виглядають дуже схоже і нагадують наші недавні почування.

В українській і європейській історії 24 лютого 2022 р. стало точкою біфуркації чи межею усвідомлення незворотності бігу історичного часу. Повномасштабне вторгнення у рецепції переважної більшості європейських політиків призвело до кардинальних зрушень мислення, зокрема до осягнення того, що в сучасній історії Європи і всього світу розпочалася новітня доба [26].

Показово, що Товариство німецької мови 9 грудня обрало слово 2022 р. — *Zeitenwende* (нім. *перелом* або *зміна часів*) [27]. Канцлер Німеччини Олаф Шольц 27 лютого 2022 р. вжив саме це означення у контексті російського повномасштабного вторгнення в Україну. Він відзначив, що війна стала «переломним моментом в історії нашого континенту», а російське вторгнення назвав спробою повернути світ у XIX ст. [28–29].

Ідея зламу історичного часу чи початку новітньої доби простежується у заявах і коментарях низки світових лідерів. Президент США Джозеф Байден назвав повномасштабний поворот російсько-української війни 2022 р. «випробуванням на віки» [30].

Ще радикальніше висловився прем'єр-міністр Польщі Матеуш Моравецький 13 квітня 2023 р. у виступі в Atlantic Council (неурядовій організації близької до адміністрації Білого дому й Демократичної партії) у Вашингтоні: «Якщо ми втратимо Україну, то втратимо мир на десятиліття. Поразка України може стати початком кінця “золотого віку” Заходу». Адже ця поразка може спонукати Китай до нападу на Тайвань [31].

Та найголовніше те, що домінуючий образ пострадянської доби чи епохи після Старої холодної війни, хоч і з великим запізненням, було остаточно демонтовано 24 лютого 2022 р. Але питання про те, коли добігла кінця пострадянська доба 2008, 2014 р. чи 2022 р. (чи в якійсь іншій хронологічній точці!) очевидно ще тривалий дискутуватиметься поміж вчених-гуманітаріїв.

Можливо, з висоти прийдешнього часу буде досягнута якась неписана конвенція, котру поділятиме більшість інтелектуалів, науковців, політиків, журналістів і т.п. Однак поза будь-яким сумнівом побутуватимуть й інші версії маркування історичного часу, про що свідчать сучасні конструкції попередніх воєн.

Зазвичай вважають, що обидві світові війни мають вповні очевидні початкові та кінцеві віхи. Щоправда, в європейській традиції початок Другої світової війни асоціюється із нацистським вторгненням до Польщі 1 вересня 1939 р. Російська традиція міцно підв'язана до початку німецько-радянської війни 22 червня 1941 р., а американська — асоціюється із японським нападом на Перл-Гарбор 7 грудня 1941 р.

Та поряд із загально визнаними межами Другої світової війни (1939–1945 рр.) побутують зовсім інші маркування. Наприклад, низка істориків обстоює думку про те, що її початок доречно пов'язати з Громадянською війною в Іспанії 1936–1939 рр. Натомість історики з азійських країн ще далі «відсовують» нижню чи початкову межу Другої світової війни — до японської інтервенції в Маньчжурію (1931–1932 рр.) [3]. Певна річ, циркулюють й інші візії.

Подібні тенденції простежуються й у студіях з історії Першої світової війни (1914–1918 рр.). Приміром, пропонується розглядати Велику війну у ширших і триваліших контекстах як серію війн імперій 1911–1923 рр. За такого часового масштабу у Велику війну вводяться період попередньої мобілізації імперій, революційні війни і конфлікти, котрі тривали після міжнародного замирення 1918 р. й ін. Таке маркування фактично у тому чи іншому вигляді істотно розсуває традиційну хронологію Першої світової війни [32, р. 2–3]. Навіть більше, обстоюється думка, що війни 1911–1923 рр. стали вирішальним вододілом у процесі руйнування імперських держав, який розтягнувся у часі до Другої світової війни [32, р. 16].

Побутують й інші «пролонгації» традиційних меж Першої світової війни. Скажімо, у світлі військово-політичних зрушень і соціокультурних трансформацій Східної Європи. З такої перспективи хронологічна локалізація Першої світової війни продовжується практично до кінця 1920 р., зокрема включає громадянську війну в Росії 1917–1920 рр. і російсько-польську чи радянсько-польську війну 1920 р. [33].

Імовірно, досвід таких історичних концептуалізацій якоюсь мірою дасться взнаки і в ближчому чи віддаленому майбутньому. Йдеться про маркування й окреслення сучасної війни Росії проти України. Проте повномасштабний поворот російсько-української війни уже згенерував низку засадничих рефлексій, які обіцяють докорінну зміну горизонту концептуалізації сучасної історії.

Наприклад, британський історик, професор Оксфордського університету Тімоті Гартон Еш наголосив на *завершенні постсоціалістичного періоду чи епохи після падіння «залізної завіси» в європейській історії, який тривав від 9 листопада 1989 р. до 24 лютого 2022 р.* [34]. Подібну думку висловлює й український та американський історик, професор Гарвардського університету Сергій Плохій. Він гадає, що 2022 р. завершився період «довгого миру», котрий заступила реструктуризація відносин у Європі, зокрема між Європою та Росією [35].

Водночас російське вторгнення 24 лютого 2022 р. спричинило кризу відкритої і доступної глобалізації світу. Тож чимало інтелектуалів наголошують, що подальша глобалізація вже не зможе розгортатися за відкритими чи горизонтальними моделями доступу до технологій, інформації, ринків, фінансів, сировинних та інших ресурсів тощо. Натомість вони обстоюють тезу про початок *нової епохи вертикальної глобалізації*, коли «часи вибору прибутку над політикою добігли свого кінця» і кампаніям відтепер доведеться обирати певну сторону [36].

Побутує думка, що *повномасштабна війна Росії проти України причинилася до консолідації «Заходу як цілості» стосовно найбільш глобальних питань. Однак ця консолідація відбувається в розділеному пост-західному світі, де багато країн грають у геополітику на власних умовах* [37].

Звісно, постає питання про те, наскільки стійкою та тривалою залишиться така консолідація. Тим паче, коли взяти до уваги виборчу ротацію влади у країнах ліберальної демократії, котра продукує як чималі ризики, так і певні можливості.

Отож нині складно уявити чи спрогнозувати якими будуть генералізовані образи російсько-української війни у світлі майбутніх наукових концептуалізацій. Але незаперечним видається їх європейський і світовий масштаб майже за будь-якого перебігу прийдешніх подій.

III. ВІЙНА ЯК ТЕМПОРАЛЬНИЙ СТАН

Зазвичай поділ часу на воєнний і мирний є доволі зручним способом маркування суспільного буття і водночас природним вододілом для історичної періодизації. Причому йдеться як про стадіальні, так і циклічні концептуалізації історії. У стадіальних конструкціях війна великого масштабу здебільшого виконує роль самобутнього «перемикача» чи транзитного / перехідного періоду як свого роду прологу до нової історичної епохи.

Вповні природно, що масштабні військово-політичні події у сприйнятті суспільної думки немовби анонсують прийдешні метаморфози. Наприклад, у передовій статті газети «Краківські вісті» від 14 січня 1940 р. про підсумки 1939 р., який уважався початком Другої світової війни, відзначалося: «минув рік переломовий, що зачав новий період історії» [38, с. 1].

У циклічних концептуалізаціях війна часто-густо дозволяла позначити основні ритми або цикли буття певної цивілізації чи культури. Скажімо, славнозвісний британський історик Арнольд Тойнбі намагався окреслити цикл війни й миру для західної християнської цивілізації. Зокрема, він обстоював тезу про низку фаз даного циклу — прелюдія (початкові чи попередні війни), велика війна, перепочинок, епілог (додаткові війни) і загальний мир [39, р. 255].

Тривалість циклу війни й миру А. Тойнбі визначав приблизно у 120 років і пов'язував із метаморфозами міжпоколінневої пам'яті. Йдеться про певний сегмент історичного часу, в який жах і травматичний досвід попередніх великих воєн витісняються на маргінеси світовідчужань тодішніх генерацій [39, р. 322]. Від ранньомодерних часів до 1914 р. відбулося три повних 120-річних цикли, а Перша світова війна розпочала Четвертий цикл. Причому Другу світову війну А. Тойнбі розглядав як фазу епілогу чи додаткових війн до Першої світової війни [39, р. 255].

Наведені вище приклади демонструють, що темпоральність / тимчасовість справляє неабиякий вплив у тривалій перспективі. Проте у «знятому вигляді» воєнна темпоральність позначається не тільки на горизонті концептуальних пропозицій науковців, а й істотно впливає на перебіг суспільних очікувань і культурних настроїв. Навіть більше, воєнний час формує критичний, катастрофічний, іноді майже апокаліптичний стан суспільства, що відображає той або інший спектр колективних почувань і рефлексій.

Заразом час війни суттєво прискорює суспільні процеси, психологічні реакції, культурні почування. За великим рахунком, війна є аномальним станом суспільства, котрий вирізняється надзвичайною мінливістю. Недаремно відомий український соціолог Євген Головаха наголошує на потребі іншої періодичності моніторингу за суспільством воєнної доби. Якщо для мирного часу більш-менш прийнятними є щорічні масштабні соціологічні опитування, то

у воєнний час доречним є щомісячний моніторинг [40]. У широкому розумінні така переоцінка періодичності опитувань є своєрідним визнанням динамічної темпоральності війни.

Зрештою стан війни переломлюється у численних *образах сприйняття*, котрі в свою чергу формують обрії очікувань, себто уявлень про те, якою може / буде / має стати післявоєнна будучність. Одними з *найпоширенішими і довготривалими образами сприйняття є образи початку війни, образи ворога й образи воєнного повсякдення*. У багатьох аспектах саме вони формують *ключові моменти воєнної темпоральності*.

Звичайно, вони у жодному разі не вичерпують надзвичайно широкий і строкатий діапазон уявлень доби війни. Проте у багатьох аспектах *ці образи є своєрідними лакмусовими папірцями для всього соціуму*.

Розуміння того, що війна нав'язує зовсім інший стан, аніж той, який побутував у мирні часи, склалося ще в давнині. Приміром, відомий афоризм Марка Тулія Цицерона «*під час війни закон мовчить*» (лат. *inter arma enim silent leges*) є промовистим свідченням такого усвідомлення [8, р. 3, 16].

Ще один відомий афоризм приписують знаменитому давньогрецькому трагіку Есхілу. Ймовірно, він був учасником трьох знаменитих битв греків із персами — при Платеях 479 р. до н.е., при Саламіні 480 р. до н.е. і в Марафонській битві 490 р. до н.е. Есхіл обстоював думку про *правду як першу жертву війни*. Ця теза дивовижно точно вписується у контекст майже будь-якої війни, особливо коли взяти до уваги нинішнє інформаційне протиборство.

Врешті, у модерну добу воєнний час здобув ще один вимір, оскільки став маркуватися як особливе правове становище держави та її людності. На межі ХІХ–ХХ ст. війну, її традиції, звичаї, неписані обмеження намагаються упорядкувати й зафіксувати у нормах міжнародного права, зокрема у Гаазьких конвенціях і деклараціях 1899 та 1907 рр. Цей процес тривав практично протягом усього ХХ ст., зокрема у вигляді Женевської конвенції про захист жертв війни 1949 р. і додаткового протоколу 1977 р.

Утім, хоч воєнний час був начебто впорядкований і керований певними правилами, традиціями, звичаями і навіть законами щодо ведення війни, часто-густо поставали засадничі суперечності. Адже війна апріорі генерує катастрофічні й травматичні наслідки. Наприклад, американська політологиня Джін Бетке Елштайн акцентувала увагу на масштабних і глибоких розколах між особистим і суспільним життям, родиною і державою, котрі виявляються у воєнний час [41, р. 307].

Складні колізії, котрі вирували серед інтелектуалів початку ХХ ст. у світлі вкрай суперечливої рецепції Першої та Другої Балканських воєн 1912–1913 рр., яскраво описував Михайло Грушевський. «Війна має своє право», вона не може бути гуманною, і до неї не можна приступати з міркою культурних вимог — так починають висловлюватися навіть признані й щирі оборонці культури, справедливості і гуманності, коли їх захоплює якимсь боком інтерес боротьби, і от ся *“власть війни” над сучасним чоловіком, яка раптом прокидається від*

перших стрілів, від запаху пролитої крові і ломить прийняті гуманні і культурні погляди, — се страшна осторога, temento mori (лат. нагадування про смерть) сучасної цивілізації і всього нашого життя», — підкреслював історик [42, с. 454].

З одного боку, час війни нав'язує масштабну типізацію чи зближення життєвих сценаріїв — мобілізація, евакуація, біженство, еміграція, окупація, трудові повинності, фронтове, госпітальне, волонтерське буття тощо. Масштаб ґвалтвної стандартизації життєвих історій за воєнної доби є надзвичайно великим й охоплює мільйони осіб. Певна річ, така типізація справляє сильний вплив на формування колективних, групових, персональних історій і відповідних шарів уявлень.

Екстремальні події виривають людину зі звичного середовища немовби піщинку в розбурханому морі і викидають її у начебто одноманітний або, навпаки, вкрай мінливий струмінь життя, притаманний певному простору суб'єктивного досвіду. Часто-густо такий досвід є критичним і супроводжується травмуючими обставинами та передумовами.

Останні нав'язують жорсткі адаптаційні моделі й алгоритми поведінки. Саме тому адаптаційні практики формують *колективні образи сприйняття і водночас стають суб'єктивними маркерами воєнної дійсності*. Тож типізовані чи стандартизовані уявлення війни неодмінно апелюють до адаптивного і разом певного суб'єктивного досвіду, в якому народилися колективні образи воєнного буття — евакуації, еміграції, окупації, армійського життя і т.п.

Значною мірою такий суб'єктивний досвід на війні, особливо в армії і на фронті продукує інтуїтивні та ірраціональні смисли. Вони дивним чином сполучаються й співіснують із раціональними й логічними засадами буття. За висловом журналіста Павла Казаріна, *«цілком раціональні люди можливі лише у цілком раціональних обставинах, а війна під це визначення не підпадає. Спроба домовитися з долею та спроба їй довіритись — це завжди способи зняти напругу. Флегматичний фаталізм чи щира віра однаково захищають носія від критичного рівня стресу. Рівно до того моменту, поки фаталізм чи віра не стають заміною логіки та раціональної поведінки»* [43].

З другого боку, величезне розмаїття просторів воєнного досвіду суттєво нюансує групові, колективні, масові сценарії буття. У світлі вищевикладеного якимсь мірою видається суперечливою теза про те, що кожна людина переживає критичні, екстремальні передумови, події, явища, процеси по-своєму. Адже ця думка підважує позірну одноманітність і стандартизацію персональних історій, здавалося б, незаперечно продиктованих війною.

Проте майже у кожній українській родині протягом кількох поколінь зберігаються власні, майже інтимні спогади про страшний час і пережитий досвід німецько-радянської війни 1941–1945 рр. Подібні спомини з акцентуванням уваги на перейденому досвіді побутують і в інших країнах. Приміром, усні історії американських вояків Другої світової війни здобули феноменальний успіх поміж читачів і навіть стали своєрідними бестселерами [44].

Отож екстремальні та критичні події поряд із колективними образами й каналами сприйняття неодмінно продукують персональні виміри світу війни. Не випадково усна історія є одним із дуже популярних і багатообіцяючих форматів історієписання у студіюванні воєнної історії.

Війна творить розмаїття просторів досвіду, часом звужуючи цей простір до вимушеного й вузького камерального способу буття під час окупації чи окопної фази бойових дій. Такий досвід спонукає до саморефлексій і спроб осмислити осмислення: як? і чому так сталося? Наприклад, про гіркий досвід початку повномасштабної війни й окупації розповідає одна з перших мемуарних історій написана знаним українським істориком Владиславом Верстюком [45].

Надзвичайно важливим у царині колективних образів сприйняття є *момент, точніше спосіб, в який країна, суспільство, людина переходить із мирного до воєнного часу*. Власне, саме цей спосіб постає як спільне травмуюче переживання, колективний шок, масове і навіть апокаліптичне потрясіння, котре об'єднує націю та країну.

Такий перехід не є однотипним або подібним навіть для великих воєн і може відбуватися за різними сценаріями. Проте саме цей переломний, критичний момент раптового чи більш-менш поступового початку війни є одним із найважливіших темпоральних уявлень. Це — *образи входження у війну*.

Скажімо, вступ майже всіх європейських країн у Першу світову війну збудив нечуваний сплеск ура-патріотизму, представлений у масових громадських кампаніях. Останні продукували незвичайні переможні настрої та рішучі очікування дуже швидкої перемоги. Костюмовані карнавали, військові паради, патріотичні маніфестації, масові грошові пожертви та інші ритуальні дійства наприкінці літа і восени 1914 р. часто-густо вражали та навіть бентежили тодішніх сучасників нечуваним емоційним піднесенням. Іноді видавалося, що тогочасні проводи на війну нагадували яскраве свято чи незабутнє обрядове дійство з великою кількістю «акторів масовки».

Патріотична ейфорія охопила навіть колонії великих імперій, приміром Британії [46] та Франції. Газетні шпальти тодішніх газет шокують численними свідченнями й подробицями того, з яким завзяттям сприймали воєнний час влітку і восени 1914 р. тодішні європейці. Отож маховик Великої війни розкручувався на хвилі її нечуваної підтримки у всіх країнах, яка й стала одним із перших *образів сприйняття воєнної темпоральності*.

Втім, ці патріотичні настрої поступово були витіснені на маргінеси. Натомість запанували різноманітні практики виправдання світової війни, обстоювання ідей жертвності й героїзму, котрими жонгливали тодішні урядовці, політики і навіть інтелектуали. «Не тільки белетристи, але й публіцисти, й політики дуже довго напередєми запевняли громадянство, що ся війна буде останньою, знищить мілітаризм, приведе на землю царство спокою і т.ін., і така віра на якийсь час дійсно захопила широкі круги. Віра як віра, яка не шукала аргументів для розуму, а потішала людей, що всі теперішні страшні

напруження й утрати не марно йдуть, вони потрібні й повинні бути доведені до краю, не вважаючи ні на що, бо, мовляв, забезпечують легше існування будучим поколінням, приносять сугубе щастя й добро дітям і внукам», — із нотками гіркого сарказму зауважував М. Грушевський [47, с. 513].

Чи варто дивуватися, що у післявоєнні часи *проблема вини і відповідальності сторін за початок Першої світової війни поставала особливо гостро!* Адже тодішня громадськість добре пам'ятала патріотичну ейфорію та масове дійство, з якими європейські народи вступили у «світову бійню». Та згодом ці первісні образи сприйняття, пов'язані з патріотичною риторикою, заступили образи жертвності, героїзму, морально-етичного чи навіть вищого виправдання, котрі апелювали до ірраціональних й ідеалістичних мотивів.

Однак побутують й інші сценарії входження у війну, наприклад, як несподіваного та єдиного загальнонаціонального масового шоку. З височини нашого часу такий екстремальний, критичний перебіг подій видається очевидним і добре вмотивованим. Але для сучасників початок війни, особливо межа перетину стану від миру до війни, попри очевидні й нібито передбачувані передумови, завжди є шоком.

Одним із таких прикладів є знаменита японська атака 7 грудня 1941 р. на Перл-Гарбор. Вона стала блискавичним актом війни, трагедію якого пережила американська нація. Вважають, що це потрясіння об'єднало американське суспільство, в якому було чимало скептиків і противників вступу у Другу світову війну. Власне, саме цей момент темпоральної одночасності, масове травмуюче переживання єднає націю і державу в обороні супроти ворога [8, р. 21].

Інколи входження у війну може відбуватися у вигляді своєрідного «сповзання», коли військово-політичні події поступово набувають дедалі більшої гостроти та критичної загрози для існування країни. Прикладом такого вступу у Другу світову війну є історичний досвід Британії. Ця країна проторувала шлях від строкатих, суперечливих образів суспільного сприйняття — «дивної», «сидячої», «сплячої», «несправжньої» і навіть «кумедної» війни (англ. *Strangest war*) осені 1939 р. — весни 1940 р. [48] до образів катастрофи британських, французьких і бельгійських військ у травні-червні 1940 р.

Таке «сповзання» увінчалася апогеєм — драматичною повітряною битвою за Британію у липні-жовтні 1940 р. Її розглядали як пролог до запланованого німецького вторгнення у вересні 1940 р. [49, р. 274]. Ця битва для англійців стала однією з критичних й екстремальних сторінок війни і zarazом як один із визначальних образів сприйняття початку Другої світової війни.

За гіркою іронією долі, російсько-українська війна у її гібридній і повномасштабній фазі нав'язала Україні й українцям кілька різних сценаріїв, а відповідно й *образів входження у війну*. Приміром, від кінця лютого до 14 квітня 2014 р., коли почалася Антитерористична операція (АТО), це було досить швидко, проте все ж таки відносно поступове «сповзання» у війну.

Навіть більше, сьогочасна російсько-українська війна стала війною медійною, віртуальною, цифровою доби, котра одразу згенерувала певні візуальні

образи. Наприклад, пам'ятний усім двомовний логотип «Єдина країна», котрий розмістили майже всі українські телеканали у березні 2014 р. у верхньому кутку телевізійної картинки [50, с. 2]. Схожим був один із *первісних образів ворога* — російських загарбників, закамфльованих у т.зв. «зелених» або «ввічливих чоловічків» у Криму [51, с. 10], згодом т.зв. «добровольців» на Донеччині й Луганщині.

Російсько-українська війна 2014–2015 рр. зі сплесками бойових дій, розмаїтими гібридними загрозами, підривними операціями й очікуванням великого вторгнення Росії розглядалася як війна малої інтенсивності. У наступні роки вона сприймалася крізь оманливу призму образів «гібридних часів», які розмивали виразну демаркацію між війною та миром.

Суспільству волею-неволею трансльювався *ілюзорний образ «замороженої» чи, принаймні майже «призупиненої» війни*. Первісні уявлення, пов'язані з критичним усвідомленням того, що мирний час відійшов у минуле, поступово заступали оманливі образи «гібридних часів» як якогось проміжного стану між великою війною та хитким миром.

Ці примарні образи й уявлення були остаточно поховані 24 лютого 2022 р. Повномасштабне вторгнення Росії відбулося у той момент часу, коли гібридна фаза війни наближалася до восьмирічної позначки.

У широкому розумінні *Україні й українцям довелося випробувати надзвичайно строкатий діапазон входження у російсько-українську війну. Поступове «сповзання» у війну весною 2014 р. Кількарічний «гібридний» стан із рваним ритмом військово-політичної конфронтації з Росією. Врешті-решт, блискавична повномасштабна війна 24 лютого 2022 р.* За психологічним рівнем напруги її вповні можна зіставити з німецькими вторгненнями 1 вересня 1939 р. до Польщі або 22 червня 1941 р. до СРСР.

Сучасні дослідники наголошують, що реакції українців на повномасштабне вторгнення значною мірою розгорталися у річищі завчених сценаріїв. Останні наслідували звичні алгоритми поведінки початку німецько-радянської війни [52]. Ці спостереження добре демонструють *тривалу живучість образів входження у війну*, не зважаючи на кардинальні соціокультурні, медійні, геополітичні та інші розбіжності, продиктовані інформаційною, глобальною, постіндустріальною добою.

На уявній темпоральній шкалі 2014–2022 рр. такі різючі зміни генерували ефект «гойдалок» від шоківих, кризових, екстремальних почувань і уявлень до суспільного самозаспокоєння за «гібридних часів». Саме шокова, травматична і якоюсь мірою навіть апокаліптична рецепція подій, які розгорнулися на українських теренах від 24 лютого 2022 р., кардинально змінила як масштаб, так і колективні образи сприйняття російсько-української війни.

За великим рахунком, хоч російсько-українська війна тривала до моменту повномасштабного вторгнення на протязі майже повних восьми років, саме масовий, колективний шок наприкінці лютого–березня 2022 р. був визначальним для формування нових образів сприйняття. Війна з Росією стала війною за існування України й українців — бути або не бути!

Відтоді образи російсько-української війни набули екзистенційних смислів. «Гібридні часи» з їхніми примарними проекціями гаданої майбутності як тих або інших варіантів співжиття у стані «замороженої» війни були відкинуті на маргінеси.

Важливим пластом темпоральних уявлень воєнного часу стали формування образів ворога — *путінської Росії та російських загарбників*. Передусім, такі образи сприйняття об'єктивно показують дегуманізований чи знецінений образ ворога у вигляді глузливих або презирливих означень. Скажімо, таких циркулюючих назв, як-от: *русня, рашка, рашисти, русняві, лапті, Мордор, орки, зомбі* [53].

На одному із київських пікапів, зафарбованому у піксель, на дверцятах нанесено глузливий напис — *«мінаю орків на дизель»* і поруч зображена каністра для палива. Ще на одному подібному авто споглядаємо лаконічну формулу — *«смерть оркам!»*

Одним із знакових аудіовізуальних образів повномасштабної війни стала знаменита відповідь захисника з о. Зміїний, котрий у радіопереговорах із ворожим кораблем у неписаній формі відсилає його у відомому напрямі... Цей вислів став метафоричним символом загальнонаціонального спротиву російській агресії.

Ще однією складовою у процесі знецінення образу ворога стала практика написання географічних назв і прізвищ російських лідерів із малої літери, як-от: *москва, росія, путін, лавров, шойгу* тощо. Її метафорично охрестили *«зневагою з малої літери»* [54].

З одного боку, емоційна тональність й негативна експресія означень суттєво зросли, порівняно з образами ворога 2014 р. — *зелені чоловічки, сепари, Лугандонія* і т.п. З другого боку, ціла низка означень (*рашисти, орки, Мордор*), які обмежено циркулювали протягом гібридної фази війни, 2022 р. здобули величезну популярність. Вони поширилися не тільки поміж військових і волонтерів, а й серед усіх українців. Годі навіть перелічити глумливі, презирливі, сповнені нестримного сарказму мему, котрі блискавично ширилися соціальними мережами.

Отож сленг воєнної доби став органічною складовою колективних уявлень сучасних українців, які прагнуть об'єднатися супроти спільного ворога. Навіть більше, деякі означення з воєнної лексики поступово трансформувалися в терміни з більш широкими й виразними смислами.

Наприклад, сленгові означення *рашисти* і *рашизм*, які поширилися ще після російсько-грузинської війни 2008 р. і особливо 2014 р. після початку російсько-української війни. Американський історик Тімоті Снайдер обстоює думку, що така метаморфоза сталася завдяки досвіду двомовного українського суспільства, котре воює з фашистською імперією. Він наголошує, що це слово, створене зсередини, кількома мовами, як комплекс каламбурів і поси-лань, Навіть більше, автор зауважує, що означення *рашизм* демонструє те, як люди, котрі змінюють культурні коди, можуть збагатити мову, намагаючись

зробити жахливу війну більш зрозумілою для себе. На його думку, «нове слово *“рашизм”* є корисною концептуалізацією світогляду Путіна» [55].

2 травня 2023 р. Верховна Рада України ухвалила постанову, котра перевела вживання терміна *рашизм* у сферу офіційних публічних дискурсів. Це поняття стало офіційним означенням політичної й ідеологічної сутності сучасного російського режиму [56].

Загалом ефект дегуманізації, применшення, примітивізації супротивної сторони не є новацією нинішньої російсько-українською війни, а об'єктивно побутує на теренах практично будь-якої великої війни. Схожі метаморфози сприйняття добре відомі, принаймні від часів Першої та Другої світових воєн і навіть воєн XIX ст.

Приміром, відоме презирливе французьке назвисько німців — боші (*Boches*), яке широко вживалося під час світових воєн. Подібне знецінюче назвище щодо позначення ворога вживали й британці, котрі у Першу світову війну іменували німців — гунами.

Неодмінною складовою дегуманізації ворога є чорний гумор, який продукує публічну зловтіху щодо трагедій, катастроф й інших руйнівних явищ, пов'язаних із Росією та росіянами. Такі метаморфози свідомості воєнної доби є природними й очевидними, позаяк постають як *захисна реакція, котра організовує спротив суспільства, зокрема маркує навколишній світ у координатах свої / вороги*.

Утім, поділ свої / чужі = вороги у межах нашої воєнної сучасності, котра розгортається у координатах віртуальної, медійної, інформаційної доби привніс і несподівані новації. Адже до зневажливих і образливих означень Росії та її військовиків увійшли назви з фентезійного нарративу британського лінгвіста й письменника, професора Оксфордського університету Джона Р.Р. Толкіна.

Адаптовані сюжети й образи «вторинного світу» Середзем'я, створеного автором «Володаря Перснів», тією чи іншою мірою репрезентують давню функцію міфотворчості — творення простої й приступної для культурної свідомості палітри світу. Та вони циркулюють у координатах воюючого суспільства в умовах інформаційної та глобальної доби. Саме тому фентезійні образи й топоси Дж. Р.Р. Толкіна у вигляді алегорій та алюзій волею-неволею потрактовують, маркують і представляють масштабні соціокультурні катаклізми й екстремальний досвід сьогочасної російсько-української війни.

Жорстокість, брутальність, часто-густо дивовижна алогічність дій, примітивний і кричущий побутовий грабунок, невмотивоване безглузде насилля російських військовиків, помножені на злочини супроти мирного населення породили не лише ненависть до загарбників, а й відчуття непереборної огиди та суцільної відрази.

Дивовижно, проте такі почування нав'язують численні аналогії з попередніми війнами імперської Росії та СРСР. Ось, як приміром, згадується про подібні «геройства» російських вояків за часів Першої світової війни у щоденникових записах академіка ВУАН Сергія Єфремова. *«Адже ж і війну Росія букваль-*

но просрала. В окупованих країнах тільки й лишали устрашліві для європейця купи гною — у ваннах, у кімнатах, у столах, у піяніно... Буквально! Пам'ятаю, як з того чудувалися наші галичани. І справді — скільки гнилої фантазії треба було мати, щоб додуматися до таких дотепних вигадок! Дикун справжній до того не додумється, бо ж має принаймні почуття доцільності; зате нашим дикунам, помазаним покидьками цивілізації — море по коліно», — зазначав автор діаріуша у записі 17 серпня 1927 р. [57, с. 525].

Отож 2022 р. такі «традиції» ведення війни моментально усталили на звиська Мордор (Росія) й орки (росіяни). Навіть більше, ці алегорії перетворилися на масові образи з наскрізними негативними та експресивними конотаціями.

У цьому сенсі міф із «Володаря Перснів» став адаптивним і мандрівним феноменом, оскільки допомагає сформувати більш-менш прийнятне за надзвичайних, кризових часів психологічне, культурне та духовне середовище буття української людини, масово травмоване війною. Адже наратив Дж.Р.Р. Толкіна містить архетипний (закодований і символічний) досвід західної цивілізації, до якої хоче і прагне долучитися більшість українців.

Зрештою сучасна російсько-українська війна виявила дивовижну адаптивність фентезійного міфу, перенесеного з уявного «вторинного світу» на терени нашої реальності. Вона показала його незвичайну здатність перетікати на нові культурні обшири, вживатися в інших контекстах і ракурсах, продукувати новітні смисли у світлі змагання вічних морально-етичних ідеалів Добра й Зла реального та жорстокого світу початку ХХІ ст.

Цей міф став неодмінною складовою сучасних воєнних наративів, себто вже відіграє роль мандрівного трансміфу. У певному сенсі доречно вести мову про узвичаєння, вродання алюзій із «Володаря Перснів» у сучасну культурну, інтелектуальну й інформаційну палітру, котра формує образи російсько-української війни.

Протягом перших місяців повномасштабної війни низка іноземних ЗМІ присвятила ряд публікацій сьогочасному українському сленгу, а у широкому сенсі — воєнній лексиці [58, 59, 60]. Про масштаб цих мовних трансформацій виразно свідчить один із англійських дописів у березні 2022 р., в якому зазначається, що «слово „орки“ відтепер зрівняно з українським словом кацап, негативним терміном, що означає козел, але стосується росіян або московитів. Ці стандартні, неполіткоректні вислови українці використовують на різних рівнях від цивільних і журналістів до військово-політичного керівництва для позначення будь-яких росіян» [61]. Таке мовне маркування є вислідом екстремального, критичного розмежування воєнної доби — свої та чужі [62]. Тим паче, що рецепція Росії як образу ворога є вповні очевидною та закономірною з українського боку.

Водночас війна ширить і буденні обмеження, котрі з кожним новим днем незримо вростають і продукують образи сприйняття воєнного повсякдення. Комендантський час, повітряні тривоги, особливий або навіть спеціальний

режим праці, обмеження громадянських прав і циркуляції інформації, заборона знімання пересування й роботи військової техніки, спеціальний режим виїзду за межі певної території, неписані застереження щодо розваг і відпочинку, практики волонтерів, збори кошти на закупування для військових, меморіальні заходи тощо.

Зазначимо, що воєнний час в історії багатьох країн і націй часто ставав консолідуючим символом воюючої країни, котрий сполучав всі шари і спільноти нації та суспільства. Досягалася така *консолідація різними засобами, зокрема на рівні своєрідної стандартизації повсякдення доби війни*. У певному розумінні буденні практики воєнної доби генерують свої простори суб'єктивного досвіду і разом нав'язують стандартизовані алгоритми реагування та поведінки у багатьох життєвих ситуаціях.

Приміром, у США під час Другої світової війни був запроваджений суцільний літній час для всіх місцевостей, начебто зорієнтований на енергозбереження. Та насправді калібрування американського повсякденного життя відповідно до літнього часу — воєнного часу — було особливим способом демонстрації єдності громадян під час війни [8, р. 12–13].

У метафоричному сенсі такий захід прагнув інтегрувати, сполучити різноманітні простори суб'єктивного досвіду, нав'язані війною. Зазначимо, що про введення літнього часу заговорили ще влітку 1941 р, себто ще до вступу США у Другу світову війну [63]. Тож літній воєнний час завчасно проектувався як очевидний засіб консолідації суспільства.

Іншими практиками національного єднання за часів Другої світової війни були сади перемоги [8, р. 14]. Вони висаджувалися американськими громадянами і залучали велику кількість людей у спільних акціях. Проводилися колективні меморіальні заходи, зокрема вшанування полеглих героїв і жертв війни.

В Україні одним із постійних меморіальних заходів стала щоденна загальнонаціональна хвилина мовчання (о 9 год. 00 хв.) за співвітчизниками загиблими внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України. Цей захід був започаткований 16 березня 2022 р. указом Президента України Володимира Зеленського [64].

Кожна велика війна формує нові, часто повторюванні, проте не завжди синхронні, а часто навіть асинхронні ритми повсякдення. Приміром, комендантський час може бути різної тривалості, а інколи навіть охоплювати кілька діб. Часто-густо такі *асинхронні ритми, зокрема повітряні тривоги*, стають підґрунтям для генерування широкої палітри образів сприйняття воєнної доби.

Скажімо, повітряні тривоги протягом повномасштабної фази російсько-української війни стали одним із звичних, але несинхронних, уривчастих ритмів повсякденного буття. Часом вони розгортаються у вигляді раптових сплесків, згодом спадів, що створюють оманливе враження якоїсь стабілізації, котра згодом заступається новітнім сплеском ворожої активності. Вони нав'язали певні алгоритми поведінки, перегляд повідомлень про руйнування

і загиблих, комунікацію з рідними, друзями, колегами у месенджерах (мобільні додатки чи веб-сервіси для обміну миттєвими повідомленнями) під час і після тривалих й інтенсивних ракетних атак, нападів дронів, артилерійських обстрілів тощо. Адже загинути від російських атак можна практично у будь-якій точці української землі. Наприклад, у Києві з 24 лютого 2022 р. до 24 лютого 2023 р. повітряна тривога лунала 680 разів [65].

Ще однією неодмінною ознакою воєнного буття восени-зимою 2022/23 р. стали графіки відключень й екстрені вимикання електроенергії. Від жовтня 2022 р. розпочалися масовані й систематичні російські атаки на цивільну інфраструктуру України, особливо великих міст, зокрема Києва, Харкова, Одеси, Львова, Дніпра та багатьох ін. Протягом майже п'яти місяців повсякденні ритми життя зв'язалися із графіками відключень.

Ба більше, міське повсякдення у режимі відключень вирізнялося своїми атрибутами: генератори, павербанки, лампи з акумуляторами чи навіть традиційні свічники, світловідбивні стрічки на одязі й наплічниках тощо. За інформацією звіту ООН українські домогосподарства від жовтня до кінця 2022 р. загалом п'ять тижнів були позбавлені електрики [66]. У соціальних мережах і месенджерах побутовала величезна кількість мемів і жартів у стилі чорного гумору стосовно життя під гуркіт генераторів, світла свічників й акумуляторних ламп.

Окрім того, російські удари були скеровані на інші інфраструктурні об'єкти, щоби припинити подачу тепла й води цивільному населенню. Ці дії варто однозначно розглядати й оцінювати як цілеспрямоване і свідоме порушення міжнародних правил, звичаїв і норм ведення війни.

За обставин і передумов воєнної повсякденності месенджери стали надзвичайно популярними й важливими каналами зв'язку. Така комунікація дозволяла дізнатися як останні новини, так і стан рідних, друзів, колег. Якоюсь мірою ці комунікаційні практики стали своєрідним прихистком від суцільних травматичних вражень.

Водночас вони відображають інформаційні реалії нашої доби. Відтак про ракетну атаку на своє місто більшість користувачів не тільки дізнається, а й фактично відслідковує її в режимі реального часу за повідомленнями у месенджерах і соціальних мережах. Дуже віддалені аналогії таких практик можна віднайти в екстрених радіоповідомленнях, які завчасно попереджали населення про повітряні нальоти у Німеччині чи Британії під час Другої світової війни.

Втім, такі оголошення у жодному разі неможна зіставити з інформаційною насиченістю соціальних мереж. Тож навіть герої знаменитого 162 епізоду «Санкт-Мариубург» (липень 2022 р.) з мультсеріалу «Масяня» — гіркою алюзією на російське вторгнення в Україну й масштабні військові злочини росіян у Маріуполі, переглядають у бомбосховищі месенджери і соціальні мережі. Таким чином, *атрибути віртуальної, глобальної, інформаційної доби стали неодмінною складовою образів сучасного воєнного повсякдення.*

Певна річ, означені *образи сприйняття* — *переходу від миру до війни, образи ворога й воєнного повсякдення* не охоплюють усієї темпоральної палітри уявлень, сформованих у відмінних просторах суб'єктивного досвіду. Втім, вони дозволяють скласти загальну уяву про те, як працює «механізм» суспільної рецепції великої війни.

IV. ПРОЄКЦІЇ ТЕМПОРАЛЬНОЇ ТРИВАЛОСТІ ВІЙНИ

Будь-яка війна неодмінно продукує прогностичні уявлення, котрі зорієнтовані на окреслення гаданих меж критичної темпоральності. Тим паче, що питання про те, коли закінчиться війна хвилює абсолютно всі шари та групи воюючого суспільства, незалежно від їх соціального й майнового стану, національності, конфесійної належності, політичних переконань, світоглядних і культурних настанов тощо.

Загалом проєкції тривалості війни формують скороминущі, проте дуже важливі й мінливі суб'єктивні образи-маркери. Вони демонструють діапазон масових очікувань, сподівань, надій, розчарувань, корекцій і ревізій воєнної доби.

Метафора прусського теоретика Карла фон Клаузевіца про туман війни або сферу недостовірного, якою на три чверті оповиті бойові дії [67, с. 50], і до сьогодні примушує дошукуватися співвідношення раціональних й ірраціональних складових у воєнних подіях. Зазвичай цей вислів трактують як хиткий, швидкоплинний, оманливий стан відомостей про театр воєнних дій.

Якщо перенести згаданий вираз у площину колективних очікувань щодо гаданої тривалості війни, то уявлення про хиткість і мінливість таких припущень зростуть багатократно. Тож за спробами зазирнути, відгадати, зрозуміти, що саме переховується за мінливим горизонтом воєнного мороку, проступають реальні суспільні очікування й устремління. Вони є дуже важливими для розуміння темпоральності війни.

Крім того, проєкції тривалості є цікавим і самобутнім свідченням про адаптивні сценарії соціальної поведінки й світоглядні метаморфози. Приміром, усвідомлення більшої тривалості катастрофічних, критичних подій війни змушують переосмислювати екстремальну реальність. Відтак істотно і досить швидко змінюються канали і способи світосприйняття.

На цьому місці відзначимо, що зміщення перспектив темпоральної тривалості війни у світлі суспільних очікувань не є винятковим явищем на терезах історії. Наприклад, хибними виявилися припущення на «швидку» чи «блискавичну» війну 1914 р. Адже у суспільній свідомості побутувала думка, що внаслідок міцного сплетіння міжнародних економічних взаємин й інтересів Перша світова війна триватиме щонайбільше 3–6 місяців. Про такі пророцтва з сарказмом згадував український урядовець на еміграції Павло Чижевський [68, с. 403].

Дані прогностичні проєкції суттєво конфронтували з попередніми оцінками відомих військовиків кінця XIX ст., зокрема німецького фельдмаршала Гельмута фон Мольтке (старшого). Останні гадали, що майбутня велика чи загальна війна європейських країн триватиме протягом багатьох років [69, с. 10].

Утім, ці візії очевидно були підважені образами триумфу людського прогресу XIX — початку XX ст. Промисловий поступ, зрима звуження географічних меж світу завдяки новим засобам сполучення й зв'язку, успіхи наук продукували думку про малоймовірність і навіть неможливість довготривалої війни. Тим більше, що вона суперечила базовим засадам людського Ratio.

Первісні сценарії про те, що велика європейська війна, котру лише згодом стали називати світовою, протриває якісь місяці спиралися нібито на достатньо раціональні й логічні підстави. Скажімо, побутували думки, що за чотири-п'ять місяців блокади у Німеччини та її союзників не залишиться достатньо сировини для промисловості. Тому війна мала однозначно вщухнути, бо настане економічний колапс [70, с. 2].

Суголосні тези висловлювала низка фінансистів й економістів. Зокрема, французький економіст П'єр Поль Леруа-Больє восени 1914 р. стверджував, що коштів на війну вистачить лише на сім місяців [71, с. 3]. Подібну позицію посідали політики та громадські діячі. За висловом М. Грушевського, вони щедро послуговувалися настановою, що суспільству доведеться «*потерпіти*» кілька місяців, коли припускали, що в усякому разі до кінця року війна буде ліквідована» [72, с. 449].

Та економіки воюючих країн, передусім Німеччини, виявили дивовижну спроможність до адаптації. Саме у Першу світову війну поширилися практики виробництва великої кількості дешевих, сурогатних, комбінованих із доступних елементів замінників споживацьких товарів, відомих як «ерзаци» (нім. *Ersatz*). Приміром, ерзац-хліб (нім. *Kriegsbrot*), який складався із невеликої кількості пшениці, жита, картопляної суміші, цукру, жирів, а пізніше — вівса, ячменю, гороху і т.п.

Окрім того, масово використовували ерзац-каву з цикорію, ерзац-масло з маргарину, ерзац-цукор із сахарину, ерзац-ковбасу з гороху й інших домішок [73, р. 198], ерзац-бинти з паперу й багато ін. За часів Другої світової війни німці застосували технології ерзаців надзвичайно інтенсивно, позаяк це дозволяло вирішувати масштабні економічні проблеми. Наприклад, виробництво штучної шкіри й вовни, синтетичного палива та каучуку тривалий час забезпечували базові потреби Третього рейху. «Ерзаци» навіть ввійшли як своєрідні речові атрибути до повсякденного життя обох світових воєн.

Зауважимо, що практика ерзаців широко прижилася в СРСР у післявоєнні часи, особливо на ринку товарів масового споживання в умовах вічного дефіциту. Приміром, маргарин як замінник вершкового масла, кавові напої з ячменю, жолудів, цикорію, велика кількість різновидів консервів із низькоякісних субпродуктів були добре відомі радянським споживачам кількох поколінь.

Так чи інакше, проте «ерзаци» й чимало інших адаптивних алгоритмів і схем воєнних економік, як-от: державне регулювання й планування, трудова повинність, масова жіноча праця, використання військовополонених як робочого ресурсу, карткове нормування головних споживчих товарів й інші заходи продемонстрували хибність темпоральних очікувань на скороминущість Великої війни 1914 р.

Видається доволі дивним, але сподівання на «швидку» війну плекало чимало професійних військових із обох ворогуючих альянсів Першої світової війни. Німці розраховували на блискавичний успіх своєї воєнної кампанії, котру передбачав сумнозвісний план Альфреда фон Шліффена на західному фронті. Після того планувалося замиритися з Росією на вигідних умовах, або перейти до швидкого розгрому східного фронту. Тому очікувалася коротка й переможна війна, на відміну від Британії, котра готувалася до більш тривалого протистояння [74, с. 2].

Проте супротивники Німеччини часто-густо теж керувалися аналогічними міркуваннями, котрі припасовували до власних проєкцій тривалості війни. Скажімо, французький генерал Берто гадав, що війна протриває лише три місяці [75, с. 1].

Найреалістичнішим у своїх припущеннях про гадану тривалість Першої світової війни виявився британський військовий міністр, лорд Герберт Кітченер. Ще 1914 р. він гадав, що війна триватиме щонайменше два або три роки [76, с. 3]. Довгу тривалість війни переднакресливали й інші відомі діячі [77, с. 2]. Проте вони становили незаперечну меншість поміж громадськості й політикуму своїх країн.

Та навіть крайні проєкції тривалості війни виявилися неточними. Тож згадані прогнози довелося терміново оновлювати. Навіть більше, довелося пояснювати воюючим суспільствам — чому ж не так сталося, як гадалося. Натомість потрібно було терміново адаптувати нові публічні практики, котрі б пояснювали, що війна неодмінно добіжить свого кінця у ближчому, а згодом — віддаленому майбутньому...

Ось як цей процес корекції темпоральних очікувань описував М. Грушевський: *«Однак відміряні провидцями місяці минали, максимальні терміни, передбачені для війни, подвоювались і потроювались, та замість заспокійливих розмов про нетривалість війни почали лунати пропозиції приготуватися до тривалого її продовження — до цілих років і, можливо, до цілого циклу війни»* [78, с. 415].

На відміну від Першої світової війни наприкінці 1939 р. лише поодинокі журналісти й дописувачі вірили у скороминущість нової світової війни. Натомість більшість авторів зазвичай орієнтувалася на приблизну часову тривалість, окреслену усталеними межами попередньої світової війни. На газетних шпальтах і журнальних сторінках 1939 р. циркулювала думка про те, що противники завчасно готувалися до нової тривкої війни. Ці устремління рязуче відрізнялися від очікувань на швидку перемогу 1914 р.

Отож 1939 р. відзначалася як психологічна готовність політикуму й соціуму, так і створення відповідних фінансових ресурсів, товарних запасів, планування екстрених економічних і соціальних заходів із розрахунку на довготривалу війну. У певному сенсі такі урядові планування й суспільні очікування виказували налаштування еліт на довготривалий перебіг майбутньої світової війни. Тож Другу світову війну ще 1939 р. слушно нарекли «тотальною війною» [79, с. 2].

Вважають, що концепцію «тотальної війни» запропонував німецький генерал і теоретик Еріх Людендорф. Вона стала вислідом провалу первісних військово-політичних планів кайзерівської Німеччини у Першій світовій війні.

Концепція Е. Людендорфа передбачала використання всіх наявних ресурсів, зброї, техніки і технологій задля досягнення вирішальної перемоги. Зазначена концепція розглядала як ресурсну базу не тільки військових, але й усе цивільне населення та економіку, котрі були повністю мобілізовані для максимальної підтримки мілітарних зусиль. Мета полягала в тому, щоби зламати волю ворога до боротьби, атакувавши не тільки його військові сили, а й господарську інфраструктуру, міста, цивільне населення тощо.

Ця стратегія була вперше використана кайзерівською Німеччиною. Деякі дослідники називають обидві світові війни — Першою [80] та Другою тотальними війнами [81]. Відтоді концепція тотальної війни неодноразово з різним успіхом застосовувалася у подальших війнах.

У світлі наведених історичних аналогій доволі складно порівнювати метаморфози темпоральних проєкцій сучасної російсько-української війни загалом та її повномасштабної фази зокрема зі світовими війнами. Тим паче, що оцінки темпоральної перспективи сьогочасної війни також зазнали суттєвих корекцій.

Утім, сучасні дослідники пропонують такі порівняння. Наприклад, канадська історикиня Маргарет Макміллан (до речі, праонука британського прем'єр-міністра Ллойда Джорджа, 1916–1922 рр.) гадає, що як під час Першої світової війни, так і нині споглядаємо хибні оцінки можливої тривалості війни. Дослідниця називає її «помилкою швидкої війни». На її думку, невірна оцінка часової перспективи може призвести до того, що як і за часів Першої світової війни протиборчі сторони опиняться у глухому куті [82].

На тлі краху первісних російських планів захопити Україну за лічені дні чи тижні у лютому-березні 2022 р. поставали начебто очевидні раціональні підстави сподіватися на відносно швидке припинення війни. Адже великі втрати російських загарбників протягом перших тижнів і місяців потребували термінового залучення нових ресурсів — людських, технічних, фінансових. Тож в інформаційному просторі неодноразово висловлювалися сподівання на відносно швидке завершення повномасштабної фази війни протягом найближчих кількох місяців і навіть тижнів.

Такі проєкції темпоральної тривалості передбачали, що у Росії закінчатимуться підготовлені солдати, справна боездатна техніка, ракети, боеприпаси, а також справлятимуть потужний руйнівний вплив санкції західних держав. Тому поновлення інтенсивних бойових дій вимагатиме мобілізації людських і технічних ресурсів. Відтак істотно зростуть ризики суспільного невдоволення та потенційних загроз для стабільності путінського режиму.

Цей прогностичний сценарій був доволі популярним серед українських експертів і дописувачів наприкінці березня і навіть протягом квітня 2022 р. [83]. Скажімо, загадують знаменитий вираз-мем тодішнього радника Офісу

президента Олексія Арестовича про «два-три тижні» орієнтованої тривалості війни, хоч і з пізнішою поправкою, що йшлося про «російську операцію біля Києва» [84].

Весною і влітку 2022 р. з'явилася ціла купа споживацьких товарів із написами з саркастичним або іронічним підтекстом. Приміром, сувенірні чи декоративні подушки із промовистим принтом: «*Арестович — особистий сорт валеріяни*». У певному сенсі вони були своєрідним індикатором суспільної рецепції оптимістичних і рожевих переднакреслень.

Ці вірогідні оцінки тривалості сучасної війни якоюсь мірою нагадували згадані вище прогнози 1914 р. Принаймні, таке враження постає, коли йдеться про раціональні та логічні підстави, на яких спиралися обнадійливі темпоральні очікування в обох випадках.

Та ірраціональні мотиви дій політичних лідерів й еліт, котрі б видавалися абсурдними у світлі навіть формальної логіки, часто-густо беруть гору саме під час найзапекліших воєн. Принаймні про це незаперечно свідчать дії російського керівництва.

Перші корекції темпоральних очікувань і проєкцій з'явилися наприкінці квітня і протягом травня 2022 р. Приміром, у травні 2022 р. дедалі частіше йшлося про те, що війна триватиме щонайменше до осені поточного року [85]. Влітку 2022 р. переоцінки темпоральних проєкцій щодо тривалості були суттєво пролонговані. Тож стало очевидно, що Москва обрала стратегію війни на виснаження [86].

Показово, що 2023 р. у проєкціях й очікуваннях гаданої тривалості російсько-української війни майже повністю зникли конкретні терміни. За слухним висловом одного із дописувачів до річниці повномасштабного вторгнення: «*24 лютого 2022 року майже ніхто не припускав, що повномасштабна війна триватиме й за рік. Подібних сподівань не плекали ані в Москві, ані у Вашингтоні, ані в Брюсселі, ані в Києві*» [87].

Темпоральна переоцінка тривалості сучасної війни відбулася і в західному політикумі та експертному середовищі. Скажімо, Гаральд Мальмгрен — колишній помічник президентів Джона Кеннеді, Ліндона Джонсона, Річарда Ніксона та Джеральда Форда з нагоди 100 днів повномасштабної війни (3 червня 2022 р.) наголосив, що вона тільки починається [88].

Успішні українські контрнаступальні операції восени 2022 р. на Харківщині та на правобережній Херсонщині й Миколаївщині згенерували нову хвилю оптимізму. Проте російський режим обрав стратегію довготривалої війни, зорієнтованої на виснаження України. Про це свідчить проголошена 30 вересня 2022 р. показова анексія Російською Федерацією чотирьох українських областей — Донецької, Луганської, Запорізької та Херсонської.

Доречно згадати й стратегію рваного ритму за гібридної фази російсько-української війни, котра дозволила Росії у певний момент порозумітися з західними країнами на досить вигідних умовах. У цьому світлі концепція «довгої війни» якоюсь мірою наслідує та враховує «гібридний» досвід 2014–2021 рр.

Зрештою ідею довготривалої війни розглядають як адаптивний сценарій Москви для досягнення своїх максималістських цілей в Україні [89]. Ця концепція постала у світлі російських розрахунків як на своєрідну психологічну втому від війни у західних суспільствах, так і виборчу ротацію еліт. Москва розраховує, що саме фактор «довгої війни» може привести до суттєвої зміни політичного курсу провідних геополітичних гравців, передусім США. Цей розрахунок ґрунтується на імовірній появі на владному олімпі західних лідерів більш схильних до прагматичних або ситуативних компромісів із Кремлем.

Не випадково очільник європейської дипломатії Жозеп Боррель припустив, що війна в Україні затягнеться до президентських виборів у США (осінь 2024 р.) [90]. Побутують навіть країні оцінки темпоральної тривалості російсько-української війни — десятиліття, котрі пов'язуються із майбутньою боротьбою за Крим [91].

Проте такі оцінки не є одностайними. Приміром, нинішній американський президент Дж. Байден 13 липня 2023 р. висловив думку, що війна не зможе тривати роками. Його оцінка спирається на кілька вповні раціональних підстав: 1) ресурси та потенціал Росії не дозволять тривалий час підтримувати війну на теперішньому рівні інтенсивності; 2) у певний момент постануть обставини й передумови, котрі спонукають В. Путіна дійти думки, що продовження війни не відповідає головним російським інтересам [92].

Якщо взяти до уваги те, що візія президента Дж. Байдена є припущенням однієї із найбільш інформованих осіб у світі, то навряд чи такою оцінкою варто легковажити. Щоправда, ця думка є водночас поглядом не тільки діючого президента, а й кандидата на президентських виборах у США 2024 р. Тож вона безперечно відображає очевидну політичну вмотивованість. Урешті, не слід забувати, що 1914 р. «переконливі» переднакреслення багатьох урядовців, фінансистів і навіть військових про короткочасність війни також ґрунтувалися на уповні раціональних і логічних підвалинах

Постійна підтримка України вимагає від західних країн великих фінансових видатків, складних політичних, воєнних, технічних й інших рішень. Причому низка таких рішень постійно балансує на межі т.зв. «червоних ліній», задекларованих Москвою. Передусім, західні партнери України роблять все можливе, аби уникнути відкритого військового протистояння з Росією та локалізувати війну здебільшого в межах України.

Крім того, попри зростаючі масштаби людських втрат і руйнувань в Україні, у низці європейських країн, особливо у Німеччині й Франції залишаються дуже сильними та впливовими проросійські бізнес-лобі і політичні еліти. Вони прагнуть повернутися до колишніх взаємин із Росією.

Такі зацікавлення продукують очевидні суперечності, ризики й потенційні розколи у межах Європейського Союзу [93]. Це ще один важливий чинник, яким послуговується Москва у своїй концепції «довгої війни» на виснаження.

В окреслену схему вписуються й інші заходи та дії сучасної Росії. Наприклад, постійна російська риторика щодо перетину «червоних ліній» у во-

енній допомозі Києву, порушення яких нібито може нав'язати ядерну війну. Крім того, доречно акцентувати увагу на російських військових злочинах в Україні. Вони цілеспрямовано генерують апокаліптичні побоювання у суспільній рецепції європейців. Йдеться про обстріли Запорізької АЕС у серпні 2022 р., Каховську катастрофу — підрив 6 червня 2023 р. греблі тамошньої ГЕС і низку ін.

У річизі такої стратегії розгортаються підривні заходи й акції Москви, зорієнтовані на те, щоби спричинити великі міжнародні кризи — продовольчу, енергетичну, транспортну і т.п. Скажімо, вихід Росії 17 липня 2023 р. із зернової угоди, укладеної за посередництва Туреччини у липні 2022 р., систематичні ракетні удари по транспортній і портовій інфраструктурі українських морських портів, прагнення встановити морську блокаду, щоби повністю паралізувати продовольчий експорт із України тощо.

З одного боку, російську «гру в довгу війну» сприймають як нову крайність, яка очевидно суперечить її первісній стратегії блискавичної війни проти України. Проте контраверсійна стратегія довготривалої війни зорієнтована не тільки на те, щоби зберегти загарбанні території, а й кінець-кінцем знищити українську державу і українців як націю. Саме на це скеровані *російські репресивні практики на окупованих українських територіях, які справедливо нарекли відкритим і прихованим геноцидом* [94].

На цьому місці доречно наголосити, що Верховна Рада України 14 квітня 2022 р. ухвалила постанову за № 7276 — «Про Заяву Верховної Ради України «Про вчинення Російською Федерацією геноциду в Україні» [95]. Нині парламенти Естонії, Латвії, Канади, Польщі, Литви, Чехії та Ірландії визнали сучасні військові злочини Росії геноцидом українського народу.

З іншого боку, ідею «довгої війни» розглядають також і в річизі російської інформаційної війни. Вона активно використовується для трансляції відповідних психологічних настанов і настроїв у західних суспільствах. Подібна стратегія застосовувалася Москвою протягом гібридної фази російсько-української війни. Загрозливі та руйнівні сценарії були дієвим російським важелем впливу на західні еліти, аби досягнути прийняттого стану поступок у перемовинах.

Нині концепція «довгої війни» спонукає західних експертів, аналітиків, політичних діячів чимдалі частіше розглядати можливе закінчення російсько-української війни за «корейським сценарієм». Йдеться про фактичне «замороження» бойових дій за поточною лінією фронту [96].

2023 р. у це прогностичне «рівняння», а радше уявний діапазон проєкцій гаданої тривалості війни увійшов ще один важливий і навіть найважливіший чинник — український контрнаступ або контрнаступи. Західні експерти метафорично називають його «часовим вікном можливостей» для України (весна-літо, інколи ще й осінь 2023 р.). Саме з результатами українського контрнаступу чи контрнаступів не тільки пов'язують гадані перспективи тривалості російсько-української війни, а й ризики її т.зв. «заморозки» [97].

Навіть більше, наприкінці весни 2023 р. дедалі частіше ширилися нарativi і сюжети про надзвичайно завищений рівень суспільних очікувань щодо майбутнього українського контрнаступу [98]. Його можливі перспективи оцінюють по-різному. Зокрема відзначають, що у першій половині літа 2023 р. розгорнулася напружена, важка кривава фаза виснаження, котра має передувати можливому дальшому прориву потужної російської оборони на окупованих територіях Півдня України [99].

Зрештою перебіг великої війни дуже складно, а у багатьох ключових аспектах майже неможливо достеменно передбачити. Тим паче, що найменший поступ на війні досягається дуже великою та жахливою ціною.

Тривалість війни поступово, але доволі відчутно притуплює її медійну й інформаційну гостроту. Натомість відбувається процес узвичаєння образів воєнної дійсності, насамперед вписування її як звичайної складової у більш-менш сталу інформаційну палітру медійного та культурного просторів світу. Наприклад, якщо у березні 2022 р. сюжети новинного телеканалу CNN відводили подіям російсько-української війни 15 хв. і навіть більше, то влітку 2023 р. зазвичай не більше 2–4 хв. Водночас зростає кількість скептиків і критиків західної підтримки України, що пов'язано і з деструктивними впливами агентів російського впливу та чималими фінансовими ресурсами для просування й популяризації таких візій.

Даються взнаки й інерція мислення та відстороненого сприйняття російсько-української війни з боку певної частини мешканців західних країн. Останні звикли до тривалого комфортного існування після завершення Другої світової війни, спертій на відомий образ Європи без війн. Таке світосприйняття продукує настрої відчуження, самоізоляції чи, навпаки, вузького й егоїстичного геополітичного та зовнішньоекономічного прагматизму. Очевидним ризиком для воюючої України є можливий перехід низки демократичних країн світу до чергової версії Realpolitik у взаєминах із путінською Росією.

Врешті, про залежність проєкцій тривалості війни від суб'єктивного досвіду, в якому він був набутий промовисто свідчить соціологічний моніторинг. Приміром, оприлюднені 10 липня 2023 р. дані соціологічної групи «Рейтинг» про опитування українців у Європі та в Україні продемонстрували суттєві відмінності їх оцінок стосовно гаданої тривалості війни. В Україні 32% опитаних громадян гадають, що для перемоги потрібно півроку-рік, 30% — більше року, 17% — кілька місяців або й менше. Ці показники суттєво корелюються в українських біженців. 40% українців із опитаних у Європі тримаються думки, що для перемоги потрібно більше року, 23% — півроку-рік і тільки 12% — найближчим часом [100].

Отож очікування тривалості війни українців в Європі є помітно пролонгованими, порівняно з нашими співвітчизниками в Україні. Це опитування показує, що *формування палітри образів воєнної темпоральності значною мірою залежить від суб'єктивних просторів досвіду — колективного, групового, персонального.*

V. СУЧАСНА ВІЙНА У СВІТЛІ ТЕМПОРАЛЬНИХ РЕЦЕПЦІЙ І ПОРІВНЯЛЬНИХ МАРКУВАНЬ

Порівняння є одним із найстаріших і найпоширеніших інструментів пізнання. Людині властиво зіставляти практично будь-що з навколишнього світу. Можливо, якраз тому майже кожна більш-менш освічена особистість подумки, а іноді й публічно вважає себе вправним істориком. Порівняльна екстраполяція власного життєвого досвіду, помноженого на уривчастий і фрагментарний компендіум історичних знань, нібито набутий у школі та виші, продукує ілюзію беззастережного розуміння минувшини. Навіть більше, часом така аберація поширюється і на сучасність.

Годі навіть казати, що такі аматорські «вправи», як правило, випускають із поля зору купу проблем історичної компаративістики. Наприклад, співмірність порівнювальних сегментів, інструментів зіставлення, вимог до побудови компаративної вісі чи площини і багатьох інших нібито «несуттєвих дрібниць» або «дурниць».

Утім, порівняння є дуже складним професійним викликом і для фахового історика чи вченого-гуманітарія. Не випадково компаративна стратегія як свого роду односторонній або, принаймні, вибіркового дослідницький інструментарій часто-густо доповнюється типологічними побудовами, ранжуваннями, моделюваннями, окресленням структур тощо. Тим паче, коли йдеться про порівняння війн великого масштабу, одна з яких є незавершеною.

Звісно, спроби порівняти воєнні темпоральності апіорі є релятивними, проте в багатьох аспектах вони є повчальними. Завдяки таким зіставленням можна побачити, що багато почувань, проблем, суперечностей, рефлексій, пов'язаних із сучасною війною, мали очевидні й неочевидні прецеденти тощо. Адже вони розгорталися у подібних ситуаціях, продукували схожі події, каузальні зв'язки, певні культурні настрої та відповідні реакції людської психіки і т.п.

Зауважимо, що порівняння масштабів і характеру війни з відомими історичними взірцями не є чимось винятковим для сьогочасної російсько-української війни. Наприклад, Першу світову війну її сучасники найчастіше порівнювали з франко-пруською війною 1870–1871 рр. [101, с. 2].

Такий вибір для уподібнення був уповні очевидним і в багатьох аспектах природним. Обидві країни були противниками в обох війнах, мали давні історичні порахунки, а також зберігали досить виразні колективні спомини про колишню війну. До того ж франко-пруську війну від Великої війни відділяло лише 43 роки, себто всього-на-всього два покоління французів і німців. Тож

шари міжпоколінневої пам'яті про війну та ще й підігріті гострою патріотичною риторикою лишалися доволі «гарячими».

Другу світову війну відповідно зіставляли з подіями ще пам'ятної європейцям Першої світової війни 1914–1918 рр. На той час набутий травматичний досвід і далі справляв сильні травмуючі впливи. До того ж Велика війна суттєво змінила соціокультурні обриси провідних західноєвропейських держав — Німеччини, Франції, Британії й ін. Тож вона залишалася в епіцентрі рефлексій та інтенцій суспільної думки.

Та побутували й інші спроби порівняння. Скажімо, Степан Томашівський — один із найвідоміших учнів із Галицької школи істориків М. Грушевського 1915 р. зіставляв Велику війну із попередніми війнами. Зокрема, він гадав, що за просторовим охопленням війна 1914 р. не перевищувала розмаху наполеонівських чи європейських війн 1792/1799–1815 рр., Семирічної війни 1756–1763 рр., Війни за іспанську спадщину 1701–1714 рр. й інших великих воєн ранньомодерної та модерної доби.

С. Томашівський у полемічному запалі навіть висловлювався про надмірність означення Великої війни 1914 р. як світової. Автор допису стверджував, що *«наукового оправдання се ім'я (світова війна. — Авт.), видумане публіцистами, немає і в історії ледве удержиться»* [102, с. 2].

Та його передбачення виявилось хибним. Назва «світова війна» незаперечно ввійшла в аннали історії людства і стала загальноновизнаним й універсальним маркером того часу.

Зауважимо, що С. Томашівський як чудовий історик і публіцист вирізнявся низкою виразних рефлексій і дивовижно точних переднакреслень. Зокрема, ще 1921 р. він висловив думку про неминучість Другої світової війни [103, с. 53]. *Приклад С. Томашівського промовисто свідчить як складно оперувати уявленнями й образами незавершеної війни з позиції сучасності*, навіть тоді, коли вони сперті на довершене знання минувшини.

Зазвичай сучасну російсько-українську війну порівнюють із Другою світовою війною. Недаремно учасники російсько-української війни з обох сторін часто-густо оцінюють і маркують нинішню війну за аналогіями з темпоральними відрізками 1941 чи 1942 рр. [104].

Коли взяти до уваги те, що німецько-радянська війна 1941–1945 рр. як неодмінна складова Другої світової війни залишила величезний пласт меморіальних уявлень, то такі ретроспекції є природними. Тим більше, що протягом другої половини ХХ ст. міф т.зв. «великої вітчизняної війни» був одним із наріжних конструктів усіх радянських наративів.

Та й ворогом сучасної України є неоімперська Росія. Остання не тільки успадкувала радянську ідеологічну та культурну спадщину, а й згаданий міф. Щоправда, нині цей міфологічний конструкт побутує у видозміненому вигляді, позаяк монополізує виключно за росіянами перемогу у Другій світової війні.

На цьому підґрунті й розквітнув *російський неоімперський націоналізм* із його відомим гаслом «*можем повторить*». У світлі відомих переживань і рефлексій щодо розпаду СРСР такий міф нав'язує незаперечні реваншистські смисли.

Так чи інакше, проте *впливи старої обрядовості й ритуалізації у вигляді міст-героїв чи ідеї «вітчизняної війни» українців, принаймні весною 2022 р., демонстрували перенесення цих маркерів на сучасну російсько-українську війну.* Цю дивовижну мішанину темпоральних уявлень 2022 р., можливо найяскравіше репрезентує відомий візуальний образ — радянський монумент Батьківщині-матері у Києві, підсвічений кольорами національного прапора України [105].

Проте темпоральними маркерами Другої світової війни послуговуються не тільки українці, а й європейці. Наприклад, британський генерал Річард Лусон Берронс у березні 2023 р. порівнював ситуацію на російсько-українському фронті із календарем Другої світової війни, зокрема 1940 р. [106].

Зрештою повномасштабна війна спричинила такі екстремальні зрушення для українців, що вони поступаються місцем навіть наслідкам розпаду Радянського Союзу 1991 р. Такий масштаб органічно нав'язує порівняння з руйнівними катаклізмами й втратами часів Другої світової війни.

Однак *зміна первісної палітри сучасної війни, особливо восени 2022 р і першій половині 2023 р., згенерувала й інший вектор темпоральних образів.* Якщо весною 2022 р. оточений Маріуполь порівнювали із «облогою Ленінграду» [107], то 2023 р. багатомісячні бої за Бахмут зіставляють із Верденською «м'ясорубкою» 1916 р. [108].

Отож тривала позиційна боротьба з інтенсивним використанням артилерії нав'язала порівняння з ретроспективними образами Першої світової війни як важкої позиційної і заразом окопної війни.

Ще більше аналогій із Першою світовою війною віднаходить згадана вище історикня М. Макміллан. Скажімо, вона згадує про цілу низку підстав для такого уподібнення: повторення політичної риторики початку ХХ ст. та зловживання історією, націоналізм і нереалістичні російські припущення про швидку перемогу, перехід від перших наступальних операцій до довгої, статичної, позиційної війни, велика інтенсивність бойових дій і значна динаміка втрат, масове застосування артилерії тощо. Навіть більше, вона називає Бахмут «Верденом Путіна» [82].

Проте влітку 2023 р. український контрнаступ на Півдні України спонукав до інших порівнянь. Йдеться про висадку союзників і прорив німецької оборони у Нормандії влітку 1944 р., яку зіставляють із сучасними укріпленими позиціями росіян. Відтак експерти американського аналітичного центру Ренд Рафаель Коен і Джа Джентіле вважають, що доречно саме з згаданою вище операцією зіставляти як щільність військ, так потенційні можливості їх маневреності, а також чималі втрати особового складу й техніки [109].

На інтенсивність і великі людські втрати сучасної війни звертають увагу й інші західні дослідники. Ще у червні 2022 р. американський політолог Пол

Поуст із Чиказького університету відзначав, що на нинішній російсько-українській війні гине значно більше військових, аніж у «середньостатистичній війні двох останніх століть». Висловлювалося навіть припущення про те, що якщо сьогочасна війна протриває до початку 2023 р., то вона «увійде до 10% найкривавіших міждержавних воєн за останні два століття» [110].

Щоправда постає питання: наскільки адекватною є така стратегія статистичного ранжування?! Адже вповні закономірно виникають проблеми технологічної, суспільної, економічної, організаційної та іншої співмірності. Ці чинники кардинально впливали на характер воєн у межах двох століть, а отже і на їх зіставлення. Та, попри такі застереження, очевидним є той факт, що *повномасштабна фаза російсько-української війни дедалі частіше постає у вигляді образу однієї із найкривавіших воєн у Європі ХХ — початку ХХІ ст.*

Звичайно, постають й інші компаративні площини, котрі знову акцентують увагу на досвіді Першої світової війни. Скажімо, йдеться про кількість ампутацій кінцівок українським комбатантам, яка вже сягнула масштабу війни 1914–1918 рр. як у німецькій, так і британській арміях [111].

Сучасну війну зіставляють і з іншими війнами ХХ — початку ХХІ ст. Наприклад, у серії журналістських публікацій Євгена Букета її порівнюють із радянсько-фінською чи «зимовою» війною 1939–1940 рр. [112], локальними чи регіональними війнами за участі СРСР в Африці [113], радянською війною в Афганістані 1979–1989 рр., російсько-грузинською війною 2008 р. [114], російською інтервенцією в Сирію [115] тощо. Крім того, сучасну війну зіставляють із Корейською війною 1950–1953 рр., особливо у розрізі можливих сценаріїв її фактичної «заморозки» [96].

Побутують й інші компаративні паралелі, зокрема з російсько-японською війною 1904–1905 рр. [116]. Ця аналогія постала у річищі можливої кризи й руйнації сучасної Росії як це сталося свого часу з імперією Романових. Після поразки у війні з Японією Російська імперія ввійшла у добу потужних революційних потрясінь.

Певна річ, такі зіставлення значною мірою диктуються фаховою цариною, вподобаннями чи мотиваціями кожного автора. У світлі воєнної історії дослідники обстоюють тезу, що повномасштабну фазу російсько-української війни не варто одномірно порівнювати з якоюсь конкретною війною. Натомість *сучасну війну пропонують сприймати як мішанину різних військових практик, стратегій і, звичайно, образів.*

Із такої перспективи нинішню війну розглядають як суміш елементів обох світових воєн, в яку вкраплюються елементи сучасної війни. Приміром, до новітніх складових відносять масоване використання БПЛА (безпілотників), засобів РЕБ, високоточних боеприпасів, різноманітного ракетного озброєння тощо [117].

Навіть більше, російсько-українська війна є збройним протистоянням із масовим використанням дронів різних типів. Тому сьогочасна війна вже згенерувала потужний імпульс до дальшого розвитку автономних видів озброєння.

Передусім, дистанційної безпілотної авіації, морських дронів, а потенційно — дистанційних керованих машин розмінування.

Питання про те, якою мірою саме техніка, технології, зброя, спорядження формують або навіть визначають перебіг, характер і тип війни у тому чи іншому вигляді побутує від часів пізнього середньовіччя та раннього модерну. Скажімо, *вже у добу Ренесансу війну стали розглядати як процес, який можна раціонально осмислити й організувати*. Навіть більше, війну намагалися представити та викласти у вигляді точних формул наукових трактатів, які узагальнювали і систематизували практичний досвід воєн [118, р. 19].

Пізніше змагання наступального й оборонного озброєння, його застосування у війнах стало неодмінною складовою всіх студій із воєнної історії від появи найдавніших держав до нашого часу. Пруські зенітні гармати проти французьких повітряних куль у війні 1870–1871 рр., літаки, танки, підводні човни, бойові отруйні гази Першої світової війни, німецькі ракети ФАУ-1 і ФАУ-2, перші реактивні літаки і, врешті-решт, американські ядерні бомби, застосовані у Другій світовій війні.

Навіть цей дуже вибірковий перелік демонструє як давнє змагання зброї й технологій у певний історичний момент вийшло за традиційні межі. Натомість воєнна техніка і, особливо технології стали неодмінним соціокультурним атрибутом, за яким визначається місце держави у глобальному світі.

Водночас *практично кожна війна асоціюється у суспільній уяві з певними образами зброї*. За великим рахунком, якраз зброя і технології стають ще одним способом маркування війни у вигляді певних образів. Зокрема, наприкінці Другої світової війни ідея «нової секретної зброї» як останнього аргументу Третього рейху була одним із наріжних пропагандистських сюжетів нацистської пропаганди. Тож послуговуючись образами «нової диво-зброї» Берлін прагнув, хоч якоюсь мірою відновити втрачену віру населення у спроможність вермахту перемогти у Другій світовій війні.

Ще один порівняльний контекст із цією війною нав'язують американські закони про ленд-ліз, ухвалені 11 березня 1941 р. і 9 травня 2022 р. Термін дії ленд-лізу для України спливає наприкінці вересня 2023 р., коли добігає кінця фінансовий рік у США. Нині українська дипломатія працює над можливим продовженням дії ленд-лізу.

1941 р. подібний закон практично поклав край нейтральній американській позиції у Другій світовій війні. Чи призведе до такого ж результату «Закон про ленд-ліз для оборони демократії України»? На сьогодні така можливість є вкрай малоюмовірною, хоч її не варто повністю виключати.

Врешті, *зброя, техніка, технології стають неодмінними і навіть наріжними елементами образів воєнного повсякдення*. Навіть більше, часто-густо вони перетворюються на домінуючі образи уяви, з якими асоціюються загальні образи всієї війни.

Приміром, *низка образів воєнної техніки та зброї перших місяців повномасштабної фази російсько-української війни 2022 р. уже посіли чільне місце*

у палітрі наших воєнних уявлень. Спершу «джавеліни» та «байрактари», а влітку й восени 2022 р. — «хаймарси» сталими образами символічної зброї. Вони як й іранські «шахеда» (прозвані «мопедами») та ворожі ракети стали неодмінними складовими наших сприймань часу війни.

Ці образи не тільки візуалізувалися в різноманітних зображеннях і мемах соціальних мереж і месенджерів, а й міцно увійшли до сюжетів воєнного повсякдення. Можливо, з часом до цього символічного ряду долучаться «леопарди», «бредлі» й інші види бронетехніки, котра нині поставляється ЗСУ. Скажімо, візуальний образ ЗРК «П'єріот» уже викарбуваний на обігівій монеті 10 грн., випущеній НБУ і присвяченій воїнам Протиповітряної оборони України [119].

Проте дозовані, розтягнуті у часі союзницькі поставки у вигляді складних коаліцій дружніх країн-постачальників утворили ще один своєрідний вимір сучасної війни. Йдеться про строкате розмаїття різних видів озброєнь як радянських, так і західних, зокрема бронетехніки, котрою комплектуються частини ЗСУ. *Таке розмаїття сполучення вже отримало метафоричну й образну назву, котрою послуговуються журналісти, блогери, експерти — «зоопарк»* [120].

Чи ввійде цей уявний образ до провідних уявлень воєнного 2023 р.? Відповідь на це отримуємо лише з плином часу. Щоправда, нині метафоричний вислів «зоопарк» техніки добре репрезентує величезний масштаб проблем і викликів, кинутих українському війську.

Із такою складною й масштабною конфігурацією викликів, очевидно, не стикалася жодна армія в світі та ще на війні з Росією, котра має один із найбільших ядерних потенціалів у світі. До речі, метафора «зоопарк» у чомусь перегукується з рефлексіями військових істориків, які вбачають у російсько-українській війні мішанину стратегій, практик, техніки й озброєнь різних часів.

Недаремно деякі військові експерти відзначають кардинальну зміну очікувань напередодні і після початку повномасштабної фази російсько-української війни. Якнайкраще цю метаморфозу передає наступний вислів — замість прогнозованої багатьма західними аналітиками другої «бури в пустелі» (американської військової операції із союзниками у Перській затоці 1990–1991 рр.) розгорнулася друга «ірано-іракська війна» [121]. У такому несподіваному світлі сьогочасну війну порівнюють із війною Ірану з Іраком, яка тривала протягом 1980–1988 рр.

Навіть більше, *сучасну російсько-українську війну називають «уроком на виснаження в старому стилі»*. Адже вона актуалізувала змагання за ключові ресурси воєнного призначення на кшталт тих, які відбувалися в обох світових війнах. Передусім, йдеться про сталь і вибухові речовини [121].

Заразом чимало аналітиків й експертів повсякчас оперують таким означенням як «снарядний голод». Це нав'язує аналогію до воєнно-політичних подій 1915 р., який спричинив гостру політичну кризу, відому як «снарядна криза» (англ. *Shell Crisis*) у Великій Британії. Тоді ніхто не міг передбачити,

що воюючі армії підтримуватимуть надзвичайно високу й інтенсивну скорострільність протягом дуже тривалого часу [122, р. 69–74].

Ще одна візія спирається на відому *теорію чотирьох поколінь сучасної війни*. Ця концептуалізація постала у 1980–1990-х рр. на перехресті воєнної історії, прогностичних конструкцій і передбачень розвою постіндустріального й інформаційного суспільства. Вони були інтегровані довкола модифікованої ідеї різних поколінь технологій й організації як війська, так і соціуму [123].

Згадана теорія пропонує розглядати воєнну історію від ранньомодерної доби до сучасності включно в єдиному концептуальному діапазоні. Своєрідною точкою відліку обрано Вестфальський мир 1648 р., який завершив Тридцятирічну війну 1618–1648 рр. Таке маркування хронологічного відліку сприймається низкою дослідників доволі скептично. Проте ідея побудувати універсальну градацію воєн модерного часу багатьом фахівцям із військової історії видається доволі привабливою. Загалом окреслена концептуалізація пропонує ідеальне і дещо абсолютизоване ранжування воєн.

Війни першого покоління від середини XVII ст. до початку, інколи до середини XIX ст. відзначалися наявністю відносно невеликих професійних армій, лінійною тактикою бойових дій і зростанням вогневої моці. *Війни другого покоління* від середини XIX ст. до перших десятиліть XX ст. вирізнялися конкуренцією масованої вогневої моці з маневруванням живої сили. Ці зміни призвели до появи оперативного мистецтва, розробленого прусськими військовиками.

Класичним прикладом вважається Перша світова війна і вищезгадана концепція «тотальної» війни — масова мобілізація, суцільне залучення мирного населення для потреб війни, досягнення кількісної й технологічної переваги озброєння тощо. Причому обидві генерації воєн, переважно базувалися на технологіях, хоч наступна — третя генерація спиралася на ідеї [123, р. 2].

Природно, що межевою віхою і водночас взірцем *війн третього покоління* вважають Другу світову війну. Гадають, що саме вона ввела до концепції тотальної війни стратегічне мислення й планування, маневреність, мобільність, великі технологічні змагання тощо.

Війни четвертого покоління пов'язують із асиметричними війнами — антиколоніальними або національно-визвольними війнами після 1945 р., як-от Алжирська війна 1954–1962 рр., В'єтнамська чи Друга індокитайська війна 1959–1975 рр., Афганська війна 1979–1989 рр. [124]. Причому розглядають кілька можливих варіацій воєн четвертого покоління як заснованих на технологіях, так і спертих на певні ідеї.

Вочевидь, дана теорія не пропонує жорсткого концептуального ядра, котре б дозволило виразно розрізнити й розподілити війни за певними «поколінневими» ознаками. Натомість така концептуальна пропозиція висуває свого роду універсальні уявні маркери, подібно до ідеальних типів німецького соціолога Макса Вебера. Саме у цьому полягає її атрактивність як досить зручної і гнучкої операційної схеми. Проте ця концептуалізація доволі складно вживається на полі екстраполяції й генералізації.

У світлі згаданої теорії сучасна російсько-українська війна розглядається у вигляді дилеми. Чи це є своєрідний «відкат» до *війн третього покоління*? Чи, навпаки, у цій війні споглядаємо зародки і обриси майбутніх *війн п'ятого покоління*? Наприклад, автор публікації Артур Середін обстоює думку, що *російсько-українська війна розгортається у річищі концепції «необмеженої війни»* [124].

Ця назва ввійшла до обігу за однойменною книгою 1999 р. китайських воєначальників Цяо Ляна і Ван Сянсуя. *Основні риси такої війни полягають у тому, що вона повністю розчиняє межі між «полями і неполями битв».* «Необмежена війна» розгортається у всіх можливих матеріальних, віртуальних, культурних, ментальних й інших вимірах і просторах. У такому контексті російське повномасштабне вторгнення 24 лютого 2022 р. постає як своєрідне, проте вповні логічне продовження стратегій і практик гібридної фази війни [124].

Так чи інакше, проте у річищі окресленої концептуалізації *сучасна війна ще гостріше сприймається у вигляді розмаїтих перехідних, мішаних, межових темпоральних уявлень.*

Утім, окрім згаданих вище історичних аналогій, часових уподібнень і навіть футуристичних переднакреслень є ще одна важлива порівняльна вісь сучасної війни — її соціокультурне означення. Йдеться про причини, спрямованість і головні смисли цієї війни, котрі однозначно пов'язані тоталітарною й імперською минувшиною Росії. Так постає ще одна компаративна паралель — колоніальні війни імперій.

У згаданій вище промові німецького канцлера Олафа Шольца поміж кількох риторичних запитань є наступне: «Чи дозволимо ми Путіну повернути світ назад у дев'ятнадцяте століття, у часи великої сили?» [28].

Це риторичне питання добре маркує сприйняття російської агресії. Воно продукує очевидні аналогії в світлі європейського й світового історичного досвіду XIX ст., пов'язаних із старою імперською та колоніальною історією. Недаремно у заявах низки політиків, дипломатів, інтелектуалів висловлюється думка, що *війна Росії проти України є «сучасною колоніальною війною»* [125].

Повне заперечення Росією права України як держави на існування однозначно відображає логіку дій і стратегій старих імперій щодо колонізованих країн і народів. Останні вважалися «штучними», «ілюзорними», «примарними», «недорозвинутими» і тому нібито потребували «справжнього керування» й «опіки».

Натомість метрополії розглядалися як «реальні», «сильні» й «конструктивні». Тому вони апріорі наділялися правом сили та спроможністю перекроювати світ за своїми «геополітичними лекалами». Тож Україна в російському сприйнятті лише т.зв. «своя» територія — Малоросія і Новоросія, котрі слід повернути до лона імперії. Згадаємо, приміром, горезвісне путінське *failed state* (англ. *державна, що не відбулася*). Цей вислів яскраво демонструє неоімперську сутність сучасного російського режиму.

У певному сенсі таке типологічне маркування продукує очевидний *часовий дисонанс*, оскільки йдеться про *колоніальну війну у межах сучасної глобальної доби*. Цікаво, що цей темпоральний дисонанс продукує не тільки колоніальні й імперіалістичні паралелі, а й інші порівняння. Адже путінська «спецоперація», метафорична названа війною «за майбутнє Росії», дає вагомий підстави зіставляти її з війною III Райху за т.зв. «життєвий простір». Такі порівняння циркулюють уже не тільки в українських дописах, але й у публікаціях західних інтелектуалів [126].

Зрештою нинішня війна є війною за остаточний розрив із радянською та імперською спадщиною з її майже колоніальними смислами. Вона має кінець кінцем запропонувати справжнє постколоніальне розв'язання проблем і суперечностей пострадянського простору. Саме тому у *воєнних образах сьогоденності химерно сполучені антиколоніальні чинники імперської війни старого типу із постколоніальними мотивами й постмодерними віяннями доби глобалізму*.

Певна річ, сучасну російсько-українську війну зіставляють і з т.зв. проксі-війнами доби біполярного поділу світу, хоч означення таких воєн досить розмиті. Скажімо, така риторика простежується у заявах російських урядовців, які звинувачують «колективний Захід» у проксі-війні проти Росії.

Зазвичай *проксі-війну репрезентують як пряме чи опосередковане спонсорвання, забезпечення, підтримку звичайних або нерегулярних сил третіх сторін, які перебувають у збройному протистоянні поза межами конституційного поля держав*.

У таку модель проксі-війни з певними застереженнями лягає російська підтримка т.зв. «республік» на Луганщині й Донеччині протягом 2014–2021 рр. Натомість сучасну російську риторіку про т.зв. проксі-війну в Україні переважно сприймають як спробу зберегти обличчя після провалу вторгнення у лютому-березні 2022 р. [127].

Зрештою нинішня війна продукує численні зіставлення з війнами ХХ ст., передусім світовими війнами. Ці порівняльні запити волею-неволею вводять до сьогочасної екстремальної темпоральності сюжети й образи з минулих. Тим паче, що в багатьох аспектах російсько-українська війна є війною, так би мовити, за різні версії сучасності.

Навіть більше, *повномасштабна війна України з Росією відбувається на зламі історичного часу*. Очевидно, що її результати і наслідки кардинально вплинуть на *конфігурацію новітньої доби не тільки української, а й європейської та світової історії*.

VI. ГАДАНА МАЙБУТНІСТЬ У КООРДИНАТАХ ТЕМПОРАЛЬНИХ ОЧІКУВАНЬ

Війна у культурній і суспільній рецепції постає як яскраво виражений темпоральний пласт уявлень. Ба більше, це — *стан тимчасовості, котрий поділяє життя на довоєнне і воєнне, а також продукує відповідні проєкції майбутності*. У певному розумінні воєнна темпоральність постає як складне і напрочуд заплутане мереживо часу — *сучасних уявлень, образів сприйняття та образів очікувань і сподівань щодо плеканої будучини*.

За висловом американської дослідниці (історикині права) Мері Дудзяк, *«ідея воєнного часу — це концепція майбутнього»* [8, р. 22]. У широкому сенсі вона пов'язана з суцільною орієнтацією людської свідомості на тимчасовість війни як критичного, екстремального стану, котрий приховує виплекану, точніше *кращу уявну прийдешність*.

Не випадково апеляції до гаданої післявоєнної будучності повсякчас побутують у культурному й медійному просторі будь-якої сучасної війни. До уявлюваної прийдешності апелюють як практикуючі психологи, так і ведучі популярних радіостанцій, автори дописів у соціальних мережах, журналісти друкованих й електронних ЗМІ. Вони навіть закликають скласти певний план на післявоєнне життя — подорожі, навчання, проєкти, різноманітні справи і практики, відтерміновані до начебто «кращих часів» і т.п. Якоюсь мірою *така стратегія пропонує змістити темпоральну вісь від шокуючих образів воєнного сприйняття на конструювання комфортних проєкцій гаданої чи ідеальної майбутності*.

У чомусь будучність постає крізь рецепцію воєнної доби як сподіваного чи очікуваного повернення до довоєнного / нормального часу, котрий призупинила чи зруйнувала війна. Вочевидь, лише згодом формується усвідомлення неможливості вороття до довоєнної темпоральності.

Натомість післявоєнний темпоральний пласт зазвичай генерує нове потрясіння — осягнення зовсім інших суспільних координат, реалій і обставин. Інакше кажучи йдеться про свого роду перевідкриття нового світу, котрий постав на руїнах і попелі війни. І не тільки матеріальних... Ще більш жакливіми є зруйновані долі та скалічені людські життя. Тим паче, що повернення до колишніх ритмів людського буття неможливе...

Ці повоєнні світопочування надзвичайно влучно описав проникливий український інтелектуал Віктор Петров в історико-філософському есе «Наш час, як він є». Його допис 1946 р. був самобутньою реакцією на статтю американського журналіста Нормана Казнса «Несучасність сучасної людини».

Її сприймають як одну із показових рефлексій на післявоєнну культурну кризу західної людини.

«Ми плекали й плекаємо в собі свідомість історії, коли історії немає. Події перестали бути наслідком історії. Її доводиться починати спочатку, з себе. Усе: минуле й майбутнє, народ, своє покликання», — наголошував В. Петров [128, с. 817]. Відтак окреслюється розуміння того, що післявоєнна прийдешність є зовсім іншим темпоральним шаром буття, котрий годі урівняти чи навіть зіставити з довоєнним часом.

Отож намічене раніше *тринітарне маркування* — *довоєнний, воєнний і післявоєнний час* увиразнюється й кристалізується. Саме тому сучасні дослідники стверджують, що *«війна структурує час, як і годинник»* [8, р. 21]. Однак такі уявлення спираються на конфігурацію ідей, накинутих відповідним суспільним життям і його спрямованими метаморфозами.

Розуміння того, що війна є критичним, переломним станом, який формує горизонти майбутності склалося ще в античні часи. Це яскраво відображає *класична сентенція давньогрецького філософа Геракліта Ефеського* — *«війна є батьком усього суцього»* [129, р. 94–95].

З цієї перспективи сучасна російсько-українська війна неодмінно продукує цілу низку питань, пов'язаних із проєкціями уявної будучини. Йдеться про усвідомлення місця нашої воєнної реальності як у структурі глобальної сьогоденності, так і очікуваної майбутності на різних рівнях уявлень. Таке усвідомлення відбувається на багатьох щаблях суспільного сприйняття, зокрема розгортається у царині генералізованих уявлень й образів. Останні спираються на певні концепції, ментальні стереотипи, традиції певної політичної культури тощо.

Діапазон концептуалізацій, які прагнуть застосувати до нинішньої війни, вирізняється дивовижною строкатістю і часто-густо катастрофічністю гаданих сценаріїв. Побутують рефлексії про Другу холодну війну, «український пролог» до нової світової війни, «Першу війну» глобального світу чи навіть початок епохи новітніх цивілізаційних воєн.

Але ці означення лише окреслюють, так би мовити, загальну сітку уявлень, яка є доволі розмитою. Вочевидь, ця невиразність є вислідом інтерсуб'єктивності медійного, культурного, інформаційного просторів, на полях яких грає чимало «акторів».

Зазначимо, що навіть у доволі виважених оцінках сучасної російсько-української війни йдеться щонайменше про її світове значення у системі глобального світоустрою [130]. Скажімо, Римський Папа Франциск ще наприкінці грудня 2022 р. стверджував, що російсько-українська війна перестала бути локальною і є світовою з огляду на причетність багатьох країн [131].

Ще радикальніші і якоюсь мірою апокаліптичні мотиви представлені в уявних проєкціях деяких європейських політиків, особливо симпатиків Москви. Наприклад, французька ультраправа політикиня Марін Ле Пен оцінює діапазон можливих перспектив у вигляді дихотомії — перемога України призведе до

Третьої світової війни, а перемога Росії — до катастрофи в Європі [132]. Схожі розумування із показовим страхітливим присмаком можна віднайти у Віктора Орбана — угорського прем'єр-міністра й давнього прихильника В. Путіна [133]. Вони вписуються у відповідні політичні традиції європейських правих партій і не вирізняються оригінальністю.

Певна річ, перспективи російсько-української війни розглядають і у світі лі концептуалізацій, які постали протягом 1990-х — 2000-х рр. Наприклад, у річищі поліцивілізаційного поділу світу, зокрема відомої пропозиції американського політолога Семюела Гантінгтона. Його концепція «зіткнення цивілізацій» набула великого резонансу після трагедії 11 вересня 2001 р., а особливо з війнами в Афганістані (2001–2021 рр.) та в Іраку (2003–2011 рр.).

За концептуалізацією С. Гантінгтона у світі кінця ХХ — початку ХХІ ст. співіснує сім або вісім цивілізацій, як-от: західна, православна, японська, китайська, індуїстська, мусульманська, латиноамериканська й можлива африканська. Автор включав Україну, як і історик А. Тойнбі, до складу православної цивілізації. Доречно відзначити, що С. Гантінгтон у середині 1990-х рр. оцінював ризики російсько-української війни як мінімальні [134, р. 37–38].

Натомість його опонент — американський політолог Дж. Міршаймер ще 1993 р. обстоював думку, що така можливість є вповні реальною. Він навіть закликав Київ зберегти ядерне озброєння. Автор гадав, що лише ядерне озброєння таких європейських країн як Німеччина й Україна може надійно гарантувати міжнародну безпеку [135, р. 51].

Нині цей політолог і прихильник цинічної концепції політичного чи наступального неореалізму де-факто виступає як російський «адвокат». Адже він гадає, що саме політика НАТО і США призвели до повномасштабного російського вторгнення [136].

Проте новітні лінії світових конфліктів переднакресливали й інші західні інтелектуали. Приміром, американський політолог і соціолог Збігнев Бжезінський. Останній доволі точно означив місце України у геополітичних інтересах і стратегіях США, об'єднаної Європи та Росії як наступниці СРСР.

На його думку, пострадянська Росія без України якось могла б претендувати на імперський статус, але виключно як азіатська імперська держава. Тож він акцентував увагу на *критичній зоні небезпеки, котра виникла між Європою і Росією. Вона просторово локалізувалася країнами Балтії та Україною* [137, с. 81–86].

Проте ідея С. Гантінгтона про конституювання нових цивілізаційних символів і соціокультурних ліній демаркації виявилася затребуваною протягом 2000-х рр. Навіть більше, вона у багатьох контекстах видається слушною, коли розглядаються причини та перебіг сьогочасної війни.

Сучасні прихильники С. Гантінгтона не вважають пояснювальний потенціал його концептуалізації всеохоплюючим. Але низка дописувачів сприймають повномасштабну війну Москви проти України саме у координатах протистояння цивілізацій, себто як *цивілізаційну війну* [138]. Не випадково *образи*

війни цивілізацій у тому чи іншому вигляді широко представлені у культурно-мута медійному просторі сучасності, зокрема і в українських рефлексіях [139].

Утім, окрім *генералізованих образів будучності у світлі зламів сучасної війни побутують й інші візії та уявлення, зорієнтовані на проектування країни прийдешності*. Часто-густо вони є вислідом не рефлексій і думок іноземних політиків, експертів, медійників, а, навпаки, виплекані у розмаїтих просторах суб'єктивного досвіду українців. Такі проекції чи спроби переднакреслення прийдешності як у своєрідному дзеркалі демонструють нашу воєнну сучасність у світлі темпоральних образів, які постали на переломі часу.

Дивовижно, проте вони циркулюють практично від перших, можливо найважчих днів і тижнів російсько-української війни 2022 р. Йдеться про гадані образи нового світового порядку, котрий поховає старі міфи й ментальні стереотипи, зокрема славнозвісний образ Європи без війн після 1945 р. [140–141]. Водночас шириться розуміння того, що в очікуваній прийдешності Україна має стати одним із архітекторів нової моделі колективної безпеки в світі [142, с. 30]. Недаремно ще за часів гібридної війни будучність сприймалася як «закрита реальність», хоч її гадані контури намагалися окреслити [19, с. 170].

На цьому тлі очевидною контраверсією виглядають російські наративи воєнної доби, котрі майже повністю зорієнтовані на минувшину. Навіть більше, вони практично уникають сюжетів, тем і проблем, які нав'язують устремління до будучності. У певному сенсі доречно вести мову про *змагання українських образів уявної майбутності проти російських образів старої-нової імперської минувшини*.

І, звісно, прийдешність воєнної доби нерозривно пов'язана із кардинальним питанням для України і кожного українця — переможне закінчення війни. Горизонт таких темпоральних очікувань є доволі мінливим і залежить від дуже багатьох чинників, обставин і передумов.

Ось як описує зміну перспективи очікувань українського суспільства П. Казарін: «Майбутнє хитке, стосунки з ним ненадійні, але воно є. Майбутнє не визначене і саме по собі не суб'єктне. Думаєш про це щоразу, коли чуєш формулу про те, що “війна закінчиться”. Вона ріже слух і звучить прикро. *Війна не може закінчитись, її можна лише закінчити, і все, що зараз відбувається — це битва за те, хто це зробить і на яких правилах. А будь-які наші прогнози на життя після війни впираються у сценарій її закінчення. А точніше — у те, чи співпадатиме він із суспільними очікуваннями. Причому ці очікування зростають. Якщо рік тому Україна була готова вважати перемогою вихід на кордоні 23 лютого, то сьогодні мінімальний поріг очікувань зводиться до кордонів 91-го року. Будь-яка невідповідність очікувань і реальності загрожує фрустрацією (оманою. — Авт.). У суворій відповідності до старої формули: важлива не реальність, а те, що люди про неї думають» [43].*

Так чи інакше, українському суспільству доведеться дошукуватися відповіді на надзвичайно болючий і гострий виклик будучності. У певному розу-

мінні його можна сформулювати у вигляді питання: *що вважати перемогою / прийнятним / достатнім / можливим результатом, досягнутим за такої не-ймовірно страшної ціни? Адже навіть лише один-єдиний факт, що ЗСУ втримали масований удар і відкинули воєнну армаду ядерної Росії є вже однозначною та незаперечною перемогою України!*

Можливо, майбутній виклик, пов'язаний із пошуками надважливого суспільного консенсусу у цьому питанні, стане одним із найскладніших і найдраматичніших сюжетів нашої новітньої історії. Тим більше, що відповідь доведеться шукати у дуже жорсткому, прагматичному, утилітарному, а подекуди цинічному глобальному світі початку XXI ст.

VII. «ВІДКЛАДЕНА» ТЕМПОРАЛЬНІСТЬ ПІСЛЯВОЄННЯ

Історичний досвід свідчить, що жодна війна не закінчується з останнім пострілом. У тому чи іншому вигляді війна й далі «триває» роками і навіть десятиліттями у післявоєнній реальності та людській свідомості — калічить, убиває, руйнує, деформує, знецінює. Йдеться про травматичні впливи, соціокультурні розломи та численні деструктивні наслідки війни, котрі багатоманітні і тривалі.

Зазвичай вони справляють руйнівний вплив щонайменше протягом кількох поколінь. Не випадково у суспільній думці ХХ ст. поступово визрівала й стверджувалася думка, котра представляла та маркувала війну як велику соціокультурну катастрофу з відповідними наслідками для воюючих і післявоєнних суспільств.

Ще М. Грушевський 1915 р. називав світову війну «жахливою катастрофою», хоч і пов'язував її з контекстами українського життя повністю зруйнованого екстремальним перебігом подій [78, с. 416]. Пізніше світові війни доволі часто метафорично означували як Першу і Другу світові катастрофи.

Власне, *відкладене усвідомлення катастрофічних наслідків війни є одним із найважливіших і найхарактерніших образів воєнної темпоральності*. Причому, у лютому 1945 р. знаний історик права Микола Чубатий, учень М. Грушевського й польського вченого Освальда Бальцера відзначав: «Україна нині осмалена земля; що четвертий українець вигинув або зник з України. Мільйони українців пішли на вигнання в світ за очі і то найцінніший матеріял» [143, с. 2]. Ця заувага мимоволі продукує асоціації з нашим сьогоденням, але звісно забарвлена тодішніми почуваннями, рефлексіями, контекстами, смислами.

Тривала воєнна реальність спричиняє ефект узвичаєння, вживання у війну як певного психологічного стану. Навіть більше, в якийсь момент воєнна темпоральність, сперта на екстремальний досвід стає звичним і навіть «нормальним» станом. Натомість повернення до ритмів цивільного життя нав'язує гострий конфлікт. Адже рідний дім за час перебування вояка-господаря на війні може стати зовсім незнаною, некомфортною, чужою, інколи навіть «ворожою» територією [19, с. 58].

Постає гострий когнітивний дисонанс, коли демобілізовані вояки не можуть повернутися з війни, перейти з воєнного у післявоєнний час, залишити війну позаду [144]. Цей *конфлікт повернення людини війни до нової чи іншої дійсності є ще одним із найважливіших образів воєнної темпоральності*. За великим рахунком, він побутує практично у межах будь-якої великої, а тим більше тривалої війни.

Розуміння того як складно повернутися з війни до звичного чи іншого життя склалося ще в античну добу. Вже тоді йшлося про те, що потрібні певні практики аби повернути недавніх воїнів до рутини мирного життя із родинами й сусідами. Зокрема, в Афінах такі практики передбачали ритуальні танці, спортивні змагання, театральне дійство [145, р. 183]. Драматичні колізії післявоєнного життя колишніх солдатів яскраво представлені у світовій літературі. Достатньо, приміром, згадати романи «Повернення» й «Три товариші» Еріха Марія Ремарка чи «Прощавай, зброе!» Ернеста Гемінгвея.

Війни за часів біполярного поділу світу між СРСР і США й очолюваними ними військово-політичними блоками згенерували в'єтнамський і афганський синдроми. Вони відіграли надзвичайну роль в усвідомленні травматичного досвіду, набутого мільйонними спільнотами комбатантів.

Обидва синдроми порушили проблему сприйняття травматичної спадщини війни у різних типах суспільств. У 1980 р. Американська психологічна асоціація включила *посттравматичний стресовий розлад (ПТСР)* до діагностичного посібника з психіатрії, який є національним медичним стандартом.

Відтоді аббревіатура *PTSD* (англ. *Post-traumatic stress disorder*), відома в українському перекладі як *ПТСР* — *посттравматичний стресовий розлад*, увійшла до психіатричних, культурних, соціальних й інших суспільних практик [146]. Навіть більше, 1996 р. у США було понад 200 спеціалізованих центрів консультативної та психіатричної допомоги для ветеранів В'єтнамської / Другої індокитайської війни 1959–1975 рр. і Корейської війни 1950–1953 рр. [146, р. 925]. Натомість у СРСР, попри підкреслену офіційну риторичку щодо ветеранів німецько-радянської війни чи навіть Афганської війни 1979–1989 рр., колишні комбатанти зі своїми близькими залишалися наодинці з набутим травматичним досвідом.

Окрім того, ПТСР спонукав по іншому подивитися на критичний досвід й екстремальні навички, котрі засвоюють ветерани на війні. Тож навіть історія попередніх війн стала розглядатися у світлі антропологічних і травматичних вимірів, зокрема посттравматичних стресових розладів, які переживали колишні вояки. Наприклад, ці сюжети побутують у репрезентації Громадянської війни 1861–1865 рр. у США [147, р. 334]. За часів світових воєн ці стани були відомі як «бойові нерви» [44, р. 520], «воєнна лихоманка», «воєнна неврастенія», «бойовий шок» [148, р. 240] і т.п.

Вочевидь, травматичні впливи російсько-української війни у багатьох площинах будуть ще більш масштабними, а можливо й тривалішими та різноманітними. Адже вони торкнулися з неоднаковим ступенем важкості практичного кожного українця.

Почасти про це свідчать сучасні рефлексії та спостереження, зокрема представлені у метафоричному, але дуже точному означенні — *нація трьохсотих* [149]. Навіть більше, за попередніми урядовими оцінками кількість ветеранів разом із їхніми родинами і найближчим соціальним оточенням орієнтовно складе 30% всього населення України [150].

Та йдеться не тільки про сотні тисяч (можливо і значно більше!) ветеранів війни, а й мільйони біженців поза межами України, евакуйованих, внутрішньо переміщених осіб, а також тих, хто опинився на тимчасово окупованих територіях. Велика кількість українців зазнали травмуючих вражень як очевидці бойових дій, смерті, каліцтва, насильства щодо рідних, друзів, колег або інших людей. Лише кількість українських військовиків, які через важкі поранення зазнали ампутацій нині обраховується десятками тисяч і вже є порівнювальною із відповідними наслідками Першої світової війни [111].

Ще один величезний травматичний шар вражень пов'язаний із особами, котрі були змушені назавжди покинути своє житло, постійне місце мешкання, втратили улюблену роботу чи найважливішу справу свого життя. Багатьом із них доведеться починати заново вчитися елементарним життєвим практикам і звичним алгоритмам у післявоєнному світі [151]. Тож структуру потреб післявоєнної соціалізації нині складно навіть уявити, а тим більше окреслити й оцінити.

Масштаби здобутого травматичного досвіду почасти ілюструють попередні кількісні оцінки. Сучасна російсько-українська війна спричинила найбільшу хвилю біженців від часів Другої світової війни. За оцінкою Верховного комісара ООН у справах біженців Філіппо Гранді їхня кількість сягнула 5,7 млн осіб [152]. За даними Міністерства закордонних справ України станом на 21 червня 2023 р. поза межами України перебували 8,177 млн осіб. Водночас кількість внутрішньо переміщених осіб за підрахунками Міністерства соціальної політики України становила 4,7 млн [153].

Очевидно, що вимушені масові переміщення та численні людські жертви спричинять чималі демографічні втрати для України як у ближчій, так і віддаленій прийдешності, особливо за умов довготривалої війни. Адже країна вже кілька десятиліть потерпає від постійного скорочення кількості населення, особливо осіб працездатного віку [154].

За прогнозами демографів України не доводиться розраховувати на післявоєнний сплеск народжуваності, подібного до тих, які сталися після обох світових воєн. Зокрема, у США і низці західних країн постало одне з найвідоміших поколінь ХХ ст., відома як генерація бебі-бумерів, народжених між 1946–1963 рр. Цей демографічний бум був значною мірою, пов'язаний із кращими оцінками майбутніх життєвих перспектив після 1945 р. Та й відтворення людської популяції на той час регулювалося переважно природним шляхом.

Натомість післявоєнній Україні загрожує *сплеск відкладеної еміграції* внаслідок возз'єднання родин, зокрема чоловіків. Окрім того, *відкладене на тривалий час повернення біженців* може причинитися до їх успішної та глибокої соціальної й культурної адаптації в країнах постійного мешкання. Це потенційно означає дуже великі демографічні втрати й даліше старіння українського населення [155]. Загрозлива демографічна динаміка однозначно вимальовується у світлі статистичних даних про найбільший спад народжуваності в Україні протягом першого півріччя 2023 р. за всю добу Незалежності [156].

Врешті, сучасна російсько-українська війна спричинилася до відтермінування та нагромадження численних «відкладених» економічних, соціальних і навіть політичних проблем. Із високим ступенем імовірності вони із надзвичайною силою, гостротою та швидкістю постануть у післявоєнному суспільстві. Припускають, що саме корупційні ризики у післявоєнний час можуть позбавити Україну навіть результатів переможної війни проти Росії [157].

Отож *темпоральні образи післявоєнної України значною мірою будуть формувати «відкладені» виклики, проблеми, суперечності, потреби, спричинені наслідками тривкої й жорсткої воєнної реальності.*

Ще одним *блючим вислідом воєнної, якоюсь мірою післявоєнної темпоральності стане усвідомлення тотальної зміни колись звичного світу.* У випадку поствоєнної України йдеться про тектонічні зрушення, ба навіть суцільну руйнацію образів довоєнного світу. Каховська катастрофа яскраво демонструє, що кардинально поінакшає навіть геоприродне середовище соціального буття. Післявоєнні масштаби соціокультурних перетворень будуть величезними.

Лише два факти на тему урбаністики й регіональної палітри. Харків за час повномасштабної війни втратив статус міста-мільйонника. Натомість Львів став де-факто містом із мільйонним населенням. Це означає, що багатьох українців після повоєнного повернення до рідних місць очікує культурний шок.

Зауважимо, що психологічні переживання й культурні настрої особливо гострими були після світових воєн і стосувалися не тільки переможених країн, а й переможців. Наприклад, саме Друга світова війна як історична подія кардинально змінила психіку і загальне обличчя США [44, р. 1]. Йдеться не тільки про величезні соціальні та економічні трансформації, а й про суттєве прискорення політичних процесів, пригальмованих протягом воєнного часу.

Класичний приклад. Славнозвісний британський прем'єр-міністр Вінстон Черчилль як лідер консерваторів із ореолом переможця у Другій світовій війні програв парламентські вибори у липні 1945 р. і подав у відставку. Одним із провідних чинників, які причинилися до цієї поразки були завищені соціальні очікування й масове невдоволення британців після дуже важких воєнних часів.

За візією історика Ярослава Грицака, післявоєнну Україну очікує чимало викликів, ризиків і небезпек, як-от попередження становлення авторитарного режиму і загроз громадянської війни, суспільний катарсис на звільнених територіях, численні суспільні реформи і пошуки джерел й енергії для масштабних трансформацій у межах усієї країни [158].

Вочевидь, *образи післявоєнного суспільства будуть не тільки пов'язані з низкою соціальних, демографічних, економічних, психологічних, культурних та інших проблем й очікуваних, а можливо і неочікуваних метаморфоз.* Одним із післявоєнних викликів може стати потужний імміграційний приплив до України вихідців із країни Близького Сходу, Азії та Африки, котрі не зможуть потрапити до країн Європейського Союзу. Його потенційну гостроту несклад-

но уявити на тлі масштабної еміграції українців до низки європейських країн і тривалої демографічної кризи [159].

Післявоєнний ринок праці гостро потребуватиме кваліфікованих і некваліфікованих робочих рук. До того ж межове становище України з Європейським Союзом може стати ще одним стимулом як для трудової, так і транзитної імміграції із низки країн. Насамперед, ідеться про держави, на обширах яких тривають війни, релігійні переслідування, расова й соціальна сегрегація, політичні репресії, масштабні стихійні лиха чи кліматичні катаклізми.

Передумови та реалії глобального світу можуть нав'язати й іншу несподівану конфігурацію викликів, зокрема в умовах жорсткої конкуренції з інтегрованою в єдиний економічний простір Європою. Та навіть успішна інтеграція післявоєнної України до Європейського Союзу може тривати не одне десятиліття.

Приміром, достатньо згадати величезні проблеми з нинішнім українським експортом зерна до європейських країн. На початку серпня 2023 р. пролонгація заборони на ввезення зерна спричинила навіть дипломатичний скандал із Польщею — однією із найпослідовніших союзниць України у війні з Росією. Це очевидне свідчення того, як рішуче та безжально країни Європейського Союзу будуть захищати власні економічні й соціальні інтереси у майбутньому.

Втім, війна як соціокультурна катастрофа згенерувала й дуже важливі, ба навіть сутнісні метаморфози українства. Йдеться про рівень самоусвідомлення та осягнення нашого місця в світі, а також розуміння його численних викликів, загроз, ризиків і суперечностей.

У метафоричному розумінні українці пере/відкрили себе як націю, як державу та пере/осмислили своє становище й місце у великому світі. Українське громадянське суспільство після тридцятиліття Незалежності стало у низці аспектів більш зрілим, а у чомусь навіть дорослішим. Ці ментальні, світоглядні, культурні метаморфози є, можливо, найціннішим здобутком великої кривавої війни із Росією. Вони безперечно позначаються на наших образах «відкладеної» чи післявоєнної темпоральності, хоч і походять із різних просторів суб'єктивного досвіду.

Та ключовою залишиться проблема як *сполучити й гармонізувати в єдиному національному проєкті повоєнного відновлення дуже різні простори воєнного досвіду*. Йдеться про демобілізованих ветеранів, внутрішньо переміщених осіб, біженців, які повернуться з-за кордону, мешканців окупованих територій і багатьох інших наших співвітчизників різною мірою опалених тривалою й інтенсивною війною.

★ ★ ★

На календарі десятий рік російсько-української війни та півтора роки її повномасштабної / широкомасштабної фази. З висоти сьогодення ми не знаємо, в якій темпоральній точці перебуваємо зараз. Пережитий відтінок часу може бути у чомусь подібний до якогось добре відомого історичного проміж-

ку попередніх воєн. Скажімо, на кшталт первісного 1940 р., проміжного 1943 р. чи прикінцевого 1918 р.

Та не можна зовсім виключати, що сучасна війна є своєрідною предтечею до більш масштабних і навіть світових потрясінь. Часто-густо такі сценарії побутують у дописах, які наслідують чи по-своєму прочитують, інтерпретують, реконцептуалізують універсальні конструкції на кшталт славнозвісних цивілізаційних теорій А. Тойнбі і С. Гантінгтона чи хвильової теорії Елвіна Тоффлера і т.п.

Якщо слідувати вищезгаданій концептуалізації А. Тойнбі, то його незавершений постійний Четвертий 120-річний цикл війни й миру західної християнської цивілізації (1914+120) добігає свого кінця саме на зламі 2020–2030-х рр. [39, с. 255]. У такому світлі сучасну російсько-українську війну вповні можна розглядати як фазу попередніх воєн, яка розпочинає новітній постійний П'ятий цикл. За концептуалізацією А. Тойнбі ця фаза може маркуватися як прелюдія до більш великої та масштабної війни.

Звісно, окреслені прогностичні перспективи у розрізі теорії цивілізацій А. Тойнбі доречно сприймати з незмінним скептицизмом. Циклічні чи полісинхронічні концептуалізації, зокрема вказана теорія цивілізацій, мають чимало методологічних хиб, фактографічних прогалин, лакун, логічних суперечностей, накинутих «згори» генералізацій і т.п. Такі конструкції істотно спрощують багатоманітність і варіативність подієвої історії та вважаються застарілими. Проте сам факт такого збігу на тлі екстремальних, кризових часів збуджує очевидну тривогу.

Ще більше подібних переднакреслень представлено у дописах, коментарях, рефлексіях, думках відомих політиків, державних діячів, експертів, інтелектуалів. Вони доволі часто розглядають сучасну війну як частину більш глобального світового протистояння. Щоправда, такі візії часто-густо знецінюються політичною кон'юнктурою, ідеологічною заангажованістю, інтелектуальною модою й іншими чинниками.

Так чи інакше, *темпоральна палітра уявлень нашої сучасності значною мірою залежить від тривалості й дальшої інтенсивності війни, способів її маркування та уподібнення, котрі переломлюються у просторах суб'єктивного досвіду*. Певна річ, поважну роль відіграють, так би мовити, «маяки» попереднього екстремального, насамперед воєнного досвіду і пов'язані з ним адаптивні практики. З ними численними уявними нитками пов'язані наші горизонти очікувань, почувань, рецесій і передбачень.

Однак для темпорального виднокла, мабуть, найважливішим є *реальний масштаб війни як потужної та тривалої соціокультурної катастрофи на мапі глобального світу*. Саме її незавершеність, довготривалість, зростаючий розмах і можливий перебіг як на теренах України, так і потенційно за її межами можуть істотно змінити конфігурацію уявлень. Але низка образів російсько-української війни, про які йшлося вище, вже однозначно ввійшла до нашої національної історії

Після 24 лютого 2022 р. російсько-українська війна перестала маркуватися як гібридна, хоч її досить часто розглядають як вислід попереднього періоду (2014–2021 рр.). Нині війну називають і якоюсь мірою позначають як повномасштабну, широкомасштабну, відкриту і навіть велику [160]. Останнє означення, хоч і постало за контрастом до гібридного періоду війни, проте нав'язує очевидну аналогію з Першою світовою війною. Її також маркували як велику [161, 162], хоч і у розрізі інших контекстів і передумов, особливо протягом 1914–1915 рр.

У лютому-березні 2022 р. стався кардинальний злам темпоральних уявлень як в Україні, так і світі. Відтоді навіть найбільші скептики дійшли висновку, що розпочалася новітня доба історії. Звісно, версії щодо обрисів попереднього / перехідного / транзитного періоду є варіативними. Приміром, на початковий відлік новітньої доби претендують різноманітні точки хронологічної локалізації, як-от 2004/2005, 2008, 2013/2014, 2022 рр. і т.п.

Нині навряд чи можливо з достатнім рівнем вірогідності окреслити масштаб російсько-української війни у світлі близької, а тим паче віддаленої майбутності. В абстрактному сенсі цей масштаб безперечно є світовим. Але його конкретні обриси пов'язані із найбільшою кризою глобального світоустрою після 1991 р., себто нинішніми, будучими стратегіями, планами, намірами, діями, заходами провідних геополітичних «акторів». Саме з цієї перспективи розглядаються можливі варіанти перебігу війни чи, навпаки, т.зв. «відкладання» або «заморозки» до сумнозвісних «кращих часів».

Сучасний і разом давній ворог українців і України — царська, імперська, більшовицька, пострадянська / путінська Росія як геополітичний гравець історично розглядає людські життя своїх громадян як дешевий і доволі поновлюваний ресурс. Тому величезні втрати російських військовиків за майже півтора року повномасштабної фази війни не справили суттєвого впливу на правлячий режим Росії. Це означає, що кривава ціна неоімперської експансії Москви, котра безперечно вжахнула б будь-яке сучасне демократичне й ліберальне суспільство, може бути потенційно набагато вищою, ніж досі уявлялося.

Геополітична гра путінської Росії нині представлена у вигляді демонстративної моделі «довгої війни» та генерування перманентних загроз світової ескалації. Вона продукує зростаючі непередбачувані ризики, позаяк сперта на великі природні, фінансові і досить значні людські ресурси й квазі-історичну риторичку. До того ж переважаюча маса російської людності донині сприймає й ототожнює себе у химерних межах імперських культурних координат.

Сучасну російсько-українську війну маркують і репрезентують по-різному: війна за державність і ідентичність України, вітчизняна війна України, війна за Незалежність України, національно-визвольна й антиколоніальна війна України, екзистенційна війна України, неоімперська, реваншистська та колоніальна війна Росії, цивілізаційна війна та низка ін. Це розмаїття відображає суб'єктивні простори нашого досвіду, котрі формують сьогочасну воєнну темпоральність.

Серпень 2023 р.

ПОСИЛАННЯ ТА БІБЛІОГРАФІЯ

1. Гобсбаум Е. Вік екстремізму. Коротка історія ХХ віку. 1914–1991 / З англ. пер. О. Мокровольський. К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2001. 544 с.
2. Arrighi G. The long twentieth century: money, power, and the origins of our times. London; New York: Verso, 1994. XIV, 400 p.
3. Bell D.A. Does Putin's War Mark a New Period in History? *Foreign Policy*. (1 July 2022). URL: <https://foreignpolicy.com/2022/07/01/world-history-new-era-russia-ukraine-war-covid-19>
4. Haspelmath M. From space to time: temporal adverbials in the world's languages. München: Lincom Europa, 1997. VI, 181 p.
5. Рюзен Й. Нові шляхи історичного мислення / Пер. з нім. В. Кам'янець. Львів: Літопис, 2010. 358 с.
6. Вжосек В. Історія — Культура — Метафора. Постановня неklasичної історіографії. Про історичне мислення / Переклад з польськ. В.С. Саган, С.О. Серяков, В.В. Склокін; наук. ред. А.М. Киридон, С.С. Троян, В.В. Склокін. К.: Ніка-Центр, 2012. 296 с.
7. Козеллек Р. Минуле майбутнє. Про семантику історичного часу / Пер. з нім. В. Швед; наук. ред. С. Стельмах. К.: Дух і літера, 2005. 380 с.
8. Dudziak M.L. War time: an idea, its history, its consequences. New York: Oxford University Press, 2012. 221 p.
9. Драгоманов М. Пропаший час. Українці під Московським царством (1654–1876) / З передм. М. Павлика. Львів: З друк. І. Айхельбергера і Сп. Львів, 1909. 38 с.
10. Kappeler A. Ukraine and Russia: Legacies of the imperial past and competing memories // *Journal of Eurasian Studies*. 2014. Vol. 5, issue 2. P. 107–115.
11. Fukuyama F. The end of history and the last man. New York, Toronto: The Free Press. A Division of Macmillan, Inc., 1992. XXIII, 418 p.
12. Tisdall S. «The new cold war: are we going back to the bad old days?». *The Guardian*. (19 November 2014). URL: <https://www.theguardian.com/world/2014/nov/19/new-cold-war-back-to-bad-old-days-russia-west-putin-ukraine>
13. Lucas E. The new cold war: the future of Russia and the threat to the West. New York: Palgrave Macmillan, 2008. VIII, 260 p.
14. Monaghan A. A 'New Cold War' Abusing History, Misunderstanding Russia. London: Chatham House, 2015. 15 p. URL: <https://www.chathamhouse.org/2015/05/new-cold-war-abusing-history-misunderstanding-russia>
15. Wilson A. Ukraine Crisis. What it means for the West. New Haven; London: Yale university press, 2014. IX, 236 p.
16. Ray M. Russia-Ukraine War. *Britannica*. [2022]. URL: <https://www.britannica.com/event/2022-Russian-invasion-of-Ukraine>
17. Кузьо Т. Війна Путіна проти України. Революція, націоналізм і криміналітет / Пер. з англ. А. Павлишин, К. Діса. К.: Дух і літера, 2018. 560 с.
18. Світова гібридна війна: український фронт: монографія / За заг. ред. В.П. Горбуліна. К.: НІСД, 2017. 496 с.

19. *Парахонський Б.О., Яворська Г.М.* Онтологія війни і миру: безпека, стратегія, смисл: монографія. К.: НІСД, 2019. 560 с.
20. *Орвелл Джордж.* 1984 / З англ. пер. В. Шовкун. К.: Видавництво Жупанського, 2015. 312 с.
21. *Херпен М.Х. ван* Войны Путина. Чечня, Грузия, Украина: неусвоенные уроки прошлого / Пер. с англ. Харьков: Виват, 2015. 320 с.
22. Obama says local ‘sympathy’ aided Russia’s seizure of Crimea in 2014, sparking row with Kyiv. *The Telegraph.* (23 June 2023). URL: <https://www.telegraph.co.uk/news/2023/06/23/obama-ukraine-russia-putin-crimea-kyiv-2014-moscow-us-presi>
23. *Гординський С.* Майбутня війна // *Діло (Львів)*. 1931. 14 березня. № 65. С. 2.
24. Мир можна ще врятувати... (З польської преси) // *Діло (Львів)*. 1939. 1 вересня. № 198. С. 2.
25. *Лисяк-Рудницький І.* Щоденники / Гол. упорядник Я. Глистюк. К.: Дух і літера, 2019. 696 с.
26. The Russian attack on Ukraine marks a new era for Europe, MEPs say. *News European Parliament.* (1 March 2022). URL: <https://www.europarl.europa.eu/news/en/press-room/20220227IPR24204/the-russian-attack-on-ukraine-marks-a-new-era-for-europe-meps-say>
27. У Німеччині обрали слово 2022 року, яке Шольц використав у контексті нападу Росії на Україну. *Hromadske.ua.* (10 грудня 2022). URL: <https://hromadske.ua/posts/unimechchini-obrali-slovo-2022-roku-yake-sholc-vikoristav-u-konteksti-napadu-rosiyi-na-ukrayinu>
28. Шольц: Чи дозволимо ми Путіну повернути світ назад у дев’ятнадцяте століття? Повний текст промови канцлера ФРН на екстреному засіданні Бундестагу. *Укрінформ.* (28 лютого 2022). URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3416137-solc-ci-dozvolimo-mi-putinu-povernuti-svit-nazad-u-devatnadcate-stolitta.html>
29. Олаф Шольц: «Ми переживаємо переломний момент» (ukrainisch). *Deutscher Bundestag.* (27 лютого 2022). URL: <https://www.bundestag.de/dokumente/textarchiv/2022/kw08-sondersitzung-ukrainisch-882526>
30. Biden Calls Putin’s Invasion of Ukraine a ‘Test for the Ages’. *Bloomberg.* (8 February 2023). URL: <https://www.bloomberg.com/news/articles/2023-02-08/biden-calls-putin-s-invasion-of-ukraine-a-test-for-the-ages>
31. *Глуценко О.* Поразка України стане початком кінця «золотої доби» Заходу — прем’єр Польщі [Матеуш Моравецький]. *Українська правда.* (14 квітня 2023). URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2023/04/14/7397814>
32. *Gerwarth R., Manela E.* Introduction // *Empires at War 1911–1923* / Eds. R. Gerwarth and E. Manela. Oxford: Oxford University Press, 2014. P. 1–16.
33. *Neiberg M.S., Jordan D.* The History of World War I. The Eastern Front 1914–1920. From Tannenberg to the Russo-polish war / Foreword by G. Sheffield. London: Amber Books Ltd, 2008. 224 p.
34. Тімоті Гартон Еш: Нам потрібна деколонізація західної думки (інтерв’ю О. Ворожит). *Український тиждень.* (27 березня 2023). URL: <https://tyzhden.ua/timoti-garton-esh-nam-potribna-dekolonizatsiia-zakhidnoi-dumky>
35. *Портников В.* Історична відповідальність українців — переписати російську історію, — історик Плюхій. *Еспресо.* (1 січня 2023). URL: <https://espresso.tv/mi-zaraz-suspilstvo-yake-v-situatsii-vizhivae-vazhливо-ne-natisnuti-knopku-stirannya-istorik-sergiy-plokhii>

36. *Prakash A.* Ukraine war accelerates new era of vertical globalization. *Nikkei Asia*. (25 April 2022). URL: <https://asia.nikkei.com/Opinion/Ukraine-war-accelerates-new-era-of-vertical-globalization>
37. *Bradley S.* Ukraine and a post-Western world: are we entering a new era in global politics? *The Week*. (22 February 2023). URL: https://www.theweek.co.uk/news/politics/959789/ukraine-and-a-post-western-world-are-we-entering-a-new-era-in-global-politics?amp=#amp_tf=%D0%94%D0%B6%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%BB%D0%BE%3A%20%251%24s&aoh=16859453044600&referrer=https%3A%2F%2Fwww.google.com
38. [Передова стаття] // *Краківські вісті*. 1940. 14 січня. № 3. С. 1.
39. *Тоунбі А. Дж.* A study of history (12 vols.). London; New York, Toronto: Oxford University Press, 1954. Vol. 9. VIII, 759 p.
40. *Халілов Р.* Самоповага, цинізм і віра в перемогу за півроку. Соціолог Євген Головаха про портрет сучасного українця. *Українська правда*. (9 березня 2023). URL: <https://www.prawda.com.ua/articles/2023/03/9/7392553>
41. *Elshtain Bethke J.* Women and War // *The Oxford history of modern war* / Ed. Ch. Townshend. Oxford; New York: Oxford University Press, 2000. P. 303–316.
42. *Грушевський М.* Після Балканської війни // *Грушевський М. Твори: У 50 т.* / Гол. ред. П. Сохань. Львів: Світ, 2005. Т. 2. С. 453–463.
43. *Казарін П.* Як приборкати час. *Українська правда*. (30 червня 2023). URL: <https://www.prawda.com.ua/articles/2023/06/30/7409126>
44. *Terkel S.* «The Good War». An Oral History of World War Two. New York: Ballantine books, 1985. [XIV], 591 p.
45. *Верстюк В.* Думки з підвалу (Думки та рефлексії воєнної доби): Діаріюш історика / Вступ. слово Г. Борняка. К., 2022. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0016524>
46. Патриотизм британських колоній // *Киевлянин*. 1914. 23 августа. № 232. С. 2.
47. *Грушевський М.* Перспективи нового життя // *Грушевський М. Твори: У 50 т.* Львів: Світ, 2005. Т. 3. С. 513–520.
48. Європейська війна // *Свобода (Джерзі Сіті)*. 1939. 28 листопада. № 276. С. 2.
49. *Overy R.* Air Warfare // *The Oxford history of modern war* / Ed. Ch. Townshend. Oxford; New York: Oxford University Press, 2000. P. 262–279.
50. *Іванів С.* Брехливі телеканали і захист «соотечественників» // *Голос України*. 2014. 4 березня. № 41. С. 2.
51. *Вітер О.* Путінська «гра» триває: знову виконують соло зелені чоловічки, війська — в очікуванні. Розслаблятися рано // *Голос України*. 2014. 4 квітня. № 65. С. 10.
52. *Дробович А.* В полоні завчених сценаріїв. *New Voice*. (25 червня 2023). URL: <https://nv.ua/ukr/opinion/chomu-ya-pishov-voyuвати-vidverta-rozpozvid-viyskovosluzhbovcya-istoriya-ukrajini-50334121.html>
53. *Хотин Р.* «Рашка», «лапті», «мордор». Чому українці дають глузливі назви Росії в час війни і що вони означають. *Радіо Свобода*. (20 травня 2023). URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/ukrayina-yak-ukrayintsi-nazyvayut-rosiyu-v-chas-viyny/32418920.html>
54. *Дробович А.* Зневага з малої літери. *Українська правда*. (15 травня 2022). URL: <https://www.prawda.com.ua/columns/2022/05/15/7346243>
55. *Snyder T.* The War in Ukraine Has Unleashed a New Word. *The New York Times*. (22 April 2022). URL: <https://www.nytimes.com/2022/04/22/magazine/ruscism-ukraine-russia-war.html>

56. Постанова Верховної Ради України «Про Заяву Верховної Ради України “Про використання політичним режимом російської федерації ідеології рашизму, засудження засад і практик рашизму як тоталітарних і людиноненависницьких”». *Верховна рада України. Законодавство України*. (2 травня 2023). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3078-IX#Text>
57. *Єфремов С.О.* Щоденники 1923–1929. К.: ЗАТ Газета «Рада», 1997. 848 с.
58. *Leloup D.* Ukrainian and Russian Tolkien fans battle over the legacy of ‘The Lord of the Rings’. *Le Monde*. (23 April 2022). URL: https://www.lemonde.fr/en/pixels/article/2022/04/23/ukrainian-and-russian-tolkien-fans-battle-over-the-legacy-of-the-lord-of-the-rings_5981383_13.html
59. *Mirovaley M.* ‘Orcs’ and ‘Rashists’: Ukraine’s new language of war. *AL JAZEERA*. (3 May 2022). URL: <https://www.aljazeera.com/news/2022/5/3/orcs-and-rashists-ukraines-new-language-of-war>
60. *Sheftalovich Z.* The Rashists from Mordor vs. the Tractor Troops. Ukraine’s new language of war. An English-language guide to Ukrainian slang. *POLITICO*. (21 June 2022). URL: <https://www.politico.eu/article/rashists-mordor-tractor-troops-ukraines-new-language-of-war>
61. Ukrainian War Dictionary or Why Russians are Called Orcs. *The Happy Beavers*. (31 March 2022). URL: <https://thehappybeavers.com/why-russians-are-called-orcs>
62. Блог Дяченка: мова під час війни. *Суспільне. Культура*. (16 травня 2022). URL: <https://suspilne.media/238617-blog-dacenka-mova-pid-cas-vijni>.
63. «Літній час» для всіх // *Свобода (Джерзі Ситі)*. 1941. 6 червня. № 128. С. 1.
64. Про загальнонаціональну хвилину мовчання за загиблими внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України. Указ Президента України В. Зеленського № 143/2022. *Президент України. Офіційне інтернет-представництво*. (16 березня 2022). URL: <https://www.president.gov.ua/documents/1432022-41729>
65. За рік війни в Києві 680 разів лунала тривога, — Кличко. *Lb.ua*. (24 лютого 2023). URL: https://lb.ua/society/2023/02/24/547018_rik_viyni_kievi_680_raziv_lunala.html
66. Обстріли РФ: в ООН підраховали, скільки в середньому була без світла пересічна українська родина. *Еспресо*. (21 червня 2023). URL: <https://espresso.tv/obstrili-rf-v-oon-pidrakhuvai-skilki-v-serednomu-bula-bez-svitla-peresichna-ukrainska-rodina>
67. *Клаузевиц К. фон.* Природа війни. Харків: Віват, 2018. 415 с.
68. *Чижевський П.* Війна, большевизм і майбутня ситуація // *Воля (Відень)*. 1920. 28 лютого. Т. 1, ч. 9. С. 403–405.
69. *Блиох И.С.* Будущая война в техническом, экономическом и политическом отношении. СПб.: Тип. И.А. Ефрона; тип. «Общественная польза»; тип. акц. общества «Гуттенберг», 1898. Т. 1. 682 с.
70. Скільки времени продлится война // *Киевлянин*. 1914. 6 октября. № 276. С. 2.
71. Кошти сучасної європейської війни // *Свобода (Джерзі Ситі)*. 1914. 7 листопада. № 72. С. 3
72. *Грушевський М.* Новий рік // *Грушевський М. Твори*: У 50 т. Львів: Світ, 2005. Т. 3. С. 447–450.
73. World War I. The Definitive Visual History. From Sarajevo to Versailles / Ed. R. Overly. London; New York; Melbourne; Munich; Delhi: DK Publishing, 2014. 360 p.
74. Продолжительность мировой войны // *Киевлянин*. 1914. 18 сентября. № 258. С. 2.
75. Як довго потриває ще війна? // *Свобода (Джерзі Ситі)*. 1914. 10 листопада. № 73. С. 1.

76. Лорд Китченер о продолжительности войны // *Киевлянин*. 1914. 26 сентября. № 266. С. 3.
77. Як довго буде тривати війна? // *Свобода (Джерзі Ситі)*. 1914. 5 грудня. № 84. С. 2.
78. *Грушевський М.* У річницю війни // *Грушевський М. Твори: У 50 т.* Львів: Світ, 2005. Т. 3. С. 415–417.
79. Тотальна війна // *Свобода (Джерзі Ситі)*. 1939. 10 листопада. № 262. С. 2.
80. *Bourne J.* Total War I: The Great War // *The Oxford history of modern war* / Ed. Ch. Townshend. Oxford; New York: Oxford University Press, 2000. P. 117–137.
81. *Overy R.* Total War II: The Second World War // *The Oxford history of modern war* / Ed. Ch. Townshend. Oxford; New York: Oxford University Press, 2000. P. 138–157.
82. *Макміллан М.* Як не закінчуються війни. Україна, Росія та уроки Першої світової / Пер. В. Романчук. *Главром*. (18 червня 2023). URL: <https://glavcom.ua/publications/jak-ne-zakinchujutsja-vijni-ukrajina-rosija-ta-uroki-pershoji-svitovoji--934394.html>
83. *Жмеренецький О.* Як закінчиться війна: вісім практичних сценаріїв. *Українська правда*. (28 березня 2022). URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2022/03/28/7335105>
84. *Черниш О.* Чому війна в Україні триває всупереч прогнозам експертів. *BBC News Україна*. (23 лютого 2023). URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/articles/cp3z5plmzg4o>
85. Арестович озвучив нові можливі терміни тривалості війни з Росією. *Слово і діло. Аналітичний портал*. (19 травня 2022). URL: <https://www.slovoidilo.ua/2022/05/19/povyna/bezpeka/arestovych-ozvuchyv-novi-mozhlyvi-terminy-trivalosti-vijny-rosiyeu>
86. *Горбулін В., Бадрак В.* Війна на виснаження: в очікуванні нової фази. *LB.ua*. (6 липня 2022). URL: https://lb.ua/society/2022/07/06/522249_viyna_visnazhennya_ochikuvanni.html
87. *Дубинянський М.* Рік тривалістю в життя. *Українська правда*. (25 лютого 2023). URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2023/02/25/7390909>
88. *Malmgren H.* Putin's war is just beginning. *UnHerd*. (June 3 2022). URL: <https://unherd.com/2022/06/putins-war-is-just-beginning/?=refinnar>
89. *Vugayova N.* Reframing the US Policy Debate on a 'long war' in Ukraine. *ISW (Institute for the Study of War)*. (27 April 2023). URL: https://www.understandingwar.org/backgrounder/reframing-us-policy-debate-'long-war'-ukraine?fbclid=IwAR0K7wq0Nry_lyd8hPKw462OYZU2u-Mjqm57JjZx8shGfR2VtP4bOIOw7VM
90. Боррель повідомив, що війна в Україні затягнеться до виборів у США. *Ua.news*. (13 червня 2023). URL: <https://ua.news/ua/world/borrel-soobshhyl-cho-to-vojna-v-ukrayne-zatyanetsya-do-vyborov-v-ssha>
91. *Ebel F.* Fierce claims to Crimea highlight slim chance of Russia-Ukraine peace deal. *The Washington Post*. (11 December 2022). URL: <https://www.washingtonpost.com/world/2022/12/11/crimea-russia-ukraine-negotiations-war/?fbclid=IwAR38lr8b8Sm0nf0AAa5tWhZwpfEQhwVG5rXHQGcIpHFkMoT85M01Q03N26k>
92. Байден не думає, що війна триватиме роками. *Європейська правда*. (13 липня 2023). URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2023/07/13/7165732>
93. *Демсці Д.* Чому в Європі по-різному бачать закінчення війни в Україні. *New Voice*. (23 грудня 2022). URL: <https://nv.ua/ukr/opinion/viyna-rosiji-proti-ukrajini-chogo-hochut-makron-i-sholc-ostanni-novini-50293030.html>
94. *Кевлюк В.* Тривалість війни. Про інші засоби. *LB.ua*. (1 травня 2023). URL: https://lb.ua/society/2023/05/01/553506_trivalist_viyni_pro_inshi_zasobi.html

95. Про Заяву Верховної Ради України «Про вчинення Російською Федерацією геноциду в Україні». *Верховна рада України. Законодавство України*. (14 квітня 2022 р.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2188-20#Text>
96. Україна може приєднатися до країн «заморожених конфліктів». — Politico. #Букви. (18 травня 2023). URL: <https://bykvu.com/ua/bukvy/ukraina-mozhe-priyednatsia-do-krain-zamorozhenykh-konfliktiv-politico>
97. Barnes J.E., Schmitt E., Entous A., Gibbons-Neff T. Ukraine's Spring Offensive comes with immense Stakes for Future of the War. *The New York Times*. (24 April 2023). URL: <https://www.nytimes.com/2023/04/24/us/politics/ukraine-russia-war-spring-offensive.html?searchResultPosition=8>
98. O'Grady S., Khurshudyan I., Karklis L., Granados S. Senior Ukrainian officials fear counterattack may not live up to hype. *The Washington Post*. (6 May 2023). URL: <https://www.washingtonpost.com/world/2023/05/06/ukraine-counteroffensive-expectations-hype-russia>
99. Фрідман Л. Настала критична фаза війни. Що покажуть найближчі тижні на фронті. *New Voice*. (15 липня 2023). URL: <https://nv.ua/ukr/opinion/viyna-v-ukrajini-vstupila-v-kritichnu-fazu-fridman-dav-prognoz-pro-kontrnastup-zsu-50338539.html>
100. Роціна О. Українці за кордоном бачать війну більш тривалою, ніж українці вдома — [соціологічна група] «Рейтинг». *Українська правда*. (10 липня 2023). URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2023/07/10/7410699>
101. Что будет стоить война // *Киевлянин*. 1914. 29 октября. № 299. С. 2.
102. Томашівський С. Війна і Україна // *Вістник СВУ*. 1915. Ч. 29/30. С. 2–3.
103. Томашівський С. Finis Europae (16.XI.1921) // *Томашівський С. Під колесами історії: Нариси і статті*. Берлін: Українське слово, 1922. С. 50–53.
104. Молодій В. «Якщо порівнювати з нацистсько-радянською війною, то поки що ми в 1941–42 році», — Микола Белесков. *Локальна історія*. (21 березня 2022). URL: <https://localhistory.org.ua/texts/interviu/iakshcho-porivniuvati-z-natsistsko-radianskoiu-viinoiu-to-poki-shcho-mi-v-1941-42-rotsi-mikola-bielieskov>
105. Шевчук Ю. Про війну і потребу нової мови. *Радіо Свобода*. (13 березня 2022). URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/mova-maye-znachennya/31750018.html>
106. Ситуація як у 1940 році. Британський генерал [Річард Лоусон Берронс] порівняв події на фронті з календарем Другої світової. *Еспресо*. (15 квітня 2023). URL: <https://espresso.tv/situatsiya-yak-u-1940-rotsi-britanskiy-general-porivnyav-podii-na-fronti-z-kalendarem-drugoi-svitovoi>
107. Історія повторилася: Блінкен порівняв ситуацію в Маріуполі з блокадою Ленінграда. *Українська правда*. (10 березня 2022). URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2022/03/10/7329950>
108. Бахмут перевершив Верден як найтриваліша битва в історії людства: що між ними спільного. *YLE*. (1 червня 2023). URL: <https://yle.fi/a/74-20034667>
109. Rand: досить порівнювати війну в Україні з Першою світовою, існує більш точна аналогія. *Зн.Уа. Дзеркало тижня*. (1 серпня 2023). URL: <https://zn.ua/ukr/war/rand-dosit-porivnjuvati-vijnu-v-ukrajini-z-pershoju-svitovoju-isnuje-bilsh-tochna-analohija.html>
110. Війна в Україні може стати однією із найкривавіших у сучасній історії, не рахуючи двох світових. Розбір *Washington Post*. *Журнал Forbes Ukraine*. (26 червня 2022). URL: <https://forbes.ua/inside/viyna-v-ukra- ini-mozhe-stati-odnieyu-iz-naykriva-vishikh-u-suchasniy-istorii-ne-rakhuyuchi-dvokh-svitovikh-rozbir-washington-post-26062022-6803>

111. *Погорілов С.* Масштаби ампутацій в Україні сягнули рівня Першої світової війни — *The Wall Street Journal. Українська правда.* (1 серпня 2023). URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2023/08/1/7413800>
112. *Букет Є.* Аналогії війн: радянсько-фінська vs російсько-українська. *АрміяInform.* (7 березня 2023). URL: <https://armyinform.com.ua/2023/03/07/analogiyi-vijn-radyansko-finska-vs-rosijsko-ukrayinska>
113. *Букет Є.* Аналогії війн: конфлікти в Африці vs російсько-українська війна. *АрміяInform.* (3 червня 2023). URL: <https://armyinform.com.ua/2023/06/03/analogiyi-vijn-konflikty-v-afryczii-vs-rosijsko-ukrayinska-vijna>
114. *Букет Є.* Аналогії війн: російсько-грузинські vs російсько-українська. *АрміяInform.* (26 травня 2023). URL: <https://armyinform.com.ua/2023/05/26/analogiyi-vijn-rosijsko-gruzynski-vs-rosijsko-ukrayinska>
115. *Букет Є.* Аналогії війн: інтервенція росії у Сирію vs російсько-українська війна. *АрміяInform.* (31 травня 2023). URL: <https://armyinform.com.ua/2023/05/31/analogiyi-vijn-intervenciya-rosiyi-u-syriyu-vs-rosijsko-ukrayinska-vijna>
116. *Букет Є.* Аналогії війн: російсько-японська vs російсько-українська. *АрміяInform.* (14 лютого 2023). URL: <https://armyinform.com.ua/2023/02/14/analogiyi-vijn-rosijsko-yaponska-vs-rosijsko-ukrayinska>
117. Історик [Лукаш Пшибил]: Російсько-українська війна — це мішанина елементів Першої і Другої світової та сучасної війни. *Portal Polskiego Radia SA.* (28 лютого 2023). URL: <https://www.polskieradio.pl/398/7866/artukul/3127104>
118. *Arnold T.F.* Renaissance at war. London: Cassell & Co, 2001. 224 p.
119. Національний банк присвятив обігову пам'ятну монету воїнам протиповітряної оборони України. *Національний банк України.* (4 серпня 2023). URL: <https://bank.gov.ua/ua/news/all/natsionalniy-bank-prisvyativ-obigovu-pamyatnu-monetu-voynam-protipovitryanoyi-oboroni-ukrayini>
120. *Жирохов М.* «Танковий зоопарк» під'їхав до початку наступу: що дають ЗСУ «леопарди», «челленджери» й «абрамси». *Новинарня.* (30 березня 2023). URL: <https://novynarnia.com/2023/03/30/tankoviy-zoopark>
121. *Shashank Joshi.* The war in Ukraine shows how technology is changing the battlefield. *The Economist.* (3 July 2023). URL: https://www.economist.com/special-report/2023/07/03/the-war-in-ukraine-shows-how-technology-is-changing-the-battlefield?itm_source=parsely-api
122. *Fraser P.* The British “Shells scandal” of 1915 // *Canadian Journal of History.* 1983. Vol 18, no. 1. P. 69–86.
123. *Bunker R.J.* Generations, Waves, and Epochs. Generations of Warfare and the RPMA // *Small Wars Journal.* 1996. P. 1–10. URL: <https://smallwarsjournal.com/documents/bunker.pdf>
124. *Середін А.* Війна в Україні як війна п'ятого покоління: Чому ця війна не переросте у Третю світову. *Політична теологія.* [Без дати публікації]. URL: <https://politteonline/materialy/vijna-v-ukrayini-yak-vijna-pyatogo-pokolinnya-chomu-czya-vijna-ne-pereroste-u-tretyu-svitovu>
125. Війна РФ проти України — це сучасна колоніальна війна. В МЗС звернулись до Мексики. *Ліга. Новини.* (1 березня 2023). URL: <https://news.liga.net/ua/world/news/voyna-rf-protiv-ukrainy-eto-sovremennaya-kolonialnaya-voyna-v-mid-obratilis-k-meksike>
126. *Snyder T.* We Should Say It. Russia Is Fascist. *The New York Times.* (19 May 2022). URL: <https://www.nytimes.com/2022/05/19/opinion/russia-fascism-ukraine-putin.html>

127. *Huphes G.* Is the war in Ukraine a proxy conflict? *King's College London*. (12 October 2022). URL: <https://www.kcl.ac.uk/is-the-war-in-ukraine-a-proxy-conflict>
128. *Петров В.* Наш час, як він є (3 приводу статті Нормана Казнса «Несучасність сучасної людини». *The Saturday Review or Literature*. New York. Neue Auslese V. 1946) // *Петров В. Розвідки: У 3 т. / Упоряд., авт. передмови та прим. В. Брюховецький. К.: Темпора, 2013. Т. 2. С. 810–824.*
129. A. The fragments of the work of Heraclitus of Ephesus on nature / Transl. G.T.W. Patrick. Baltimore: N. Murray, 1889. X, 131 p.
130. З точки зору наслідків війна в Україні є світовою — польський дипломат [Кшиштоф Щерський]. *Європейська правда*. (2 січня 2023). URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2023/01/2/7153456>
131. Папа римський [Франциск] назвав війну в Україні світовою і розповів, що він думає про терміни її закінчення. *Соцпортал*. (18 грудня 2022). URL: <https://socportal.info/ua/news/papa-rimskii-nazval-voynu-v-ukraine-mirovoi-i-rasskazal-cto-on-dumaet-o-srokakh-ee-okonchaniya>
132. *Головчак Х.* Перемога України у війні означатиме Третю світову, перемога РФ — катастрофу — Ле Пен. *TSN.UA*. (14 квітня 2023). URL: <https://tsn.ua/ato/peremoga-ukrayini-u-viyni-oznachatime-tretyu-svitovu-peremoga-rf-katastrofu-le-pen-2307403.html>
133. Орбан: Ми ніколи не були настільки близькими до світової війни. *Європейська правда*. (10 березня 2023). URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2023/03/10/7157736>
134. *Huntington S.* The clash of civilizations and the remaking of world order. New York: Simon & Schuster, 1996. 367 p.
135. *Mearsheimer J.* The Case for a Nuclear Deterrent // *Foreign Affairs*. 1993. Vol. 72, no. 3. P. 50–66.
136. *Марш Г.* Війна в Україні та «реалізм» Міршаймера. *Українська правда*. (10 травня 2022). URL: <https://www.prawda.com.ua/columns/2022/05/10/7345275>
137. *Бжезінський З.* Велика шахівниця. Американська першіть та її стратегічні імперативи / 3 англ. пер. О. Фешовець. Львів; Ів.-Франківськ: Лілея-НВ, 2000. 236 с.
138. *Douthat R.* Yes, There is a clash of civilizations. *The New York Times*. (30 March 2022). URL: <https://www.nytimes.com/2022/03/30/opinion/ukraine-clash-of-civilizations.html>
139. *Киридон А.М., Троян С.С.* Цивілізаційна війна 2014–2022 рр.: національно-визвольна війна Уграїни XXI століття (теоретичний дискурс) // *The Russian-Ukrainian war (1914–2022): historical, political, cultural-educational, religions, economic, and legal aspects. Scientific monograph*. Riga: Baltija Publishing, 2022. P. 523–534.
140. *Нахманович В.* Світ після війни. *Історична правда*. (21 березня 2022). URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2022/03/21/161088>
141. *Папакін Г.* Після перемоги, або Новий світовий порядок (18 березня 2022). *День*. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/blog/istoriya/pislya-peremogy-abo-novyy-svitovyy-poryadok>
142. Сотий день спротиву агресії Росії: Facebook-рефлексії / Упоряд. В. Скальський. К.: НАН України. Ін-т історії України, 2022. 72 с.
143. *Чубатий М.* Обрахунок тисячлітнього польсько-українського сусідства // *Свобода (Нью-Йорк; Джерзі Сіті)*. 1945. 28 лютого. № 41. С. 2.
144. *Waters J.* After War: A Conversation with author Nancy Sherman. Real Clear Defense. (4 June 2015). URL: https://www.realcleardefense.com/articles/2015/06/05/after_war_an_interview_with_author_nancy_sherman_108023.html

145. Tritle L.A. «Laughing for joy»: war and peace among the Greeks // *War and peace in the ancient world* / Ed. K.A. Raaflaub. Malden: Blackwell Publishing Ltd, 2007. P. 172–190.
146. Spinrad P.S. Post-Traumatic Stress Disorder // *The Encyclopedia of the Vietnam War. A Political, Social, and Military History* / Ed. S.C. Tucker. 4 vols. 2nd ed. Santa Barbara: ABC-CLIO, 2011. Vol. 2. P. 923–925.
147. *The Civil War: a visual history*. New York: DK Publishing, 2015. 384 p.
148. Holmes R. Battle: The Experience of Modern Combat // *The Oxford history of modern war* / Ed. Ch. Townshend. Oxford; New York: Oxford University Press, 2000. P. 224–244.
149. Сергеева І. Нація трьохсотих. З війни із почуттям провини. *Українська правда*. (1 січня 2023). URL: <https://www.pravda.com.ua/columns/2023/01/1/7382944>
150. Віктор Ляшко: «Подбати про потреби тих, хто дбає про нас, ризикуючи власним життям на фронті — так ми бачимо втілення політики Героїв». *Урядовий кур'єр*. (17 липня 2023). URL: <http://ukurier.gov.ua/uk/news/viktor-lyashko-podbati-pro-potrebitih-hto-dbaye-p>
151. Ситник О. Багатьох треба навчати жити спочатку: психотерапевтка про те, як війна змінила українців. *Українська правда*. (25 лютого 2023). URL: <https://life.pravda.com.ua/society/2023/02/25/253063>
152. Російське вторгнення в Україні спричинило найбільший потік біженців із часів Другої світової — ООН. *Івара медіа*. (14 липня 2023). URL: <https://gwaramedia.com/rosijske-vtorgnennya-v-ukraini-sprichinilo-najbilshij-potik-bizhencziv-iz-chasiv-drugoi-svitovoi-oon>
153. Бойко М. Скільки мільйонів українців зараз живе за кордоном: конкретні цифри. *ТСН*. (24 липня 2023 р.). URL: <https://tsn.ua/ukrayina/ponad-20-naselennya-nazvali-konkretni-cifri-skillki-ukrayinciv-viyihalo-za-kordon-2376805.html>
154. Лібанова Е. «Україна має боротися за повернення своїх біженців». *НАН України*. (24 червня 2022). URL: <https://www.nas.gov.ua/UA/Messages/Pages/View.aspx?MessageID=9205>
155. Ченурко В. Елла Лібанова — про майбутній бебі-бум, міграцію та вплив війни на комплекс меншовартості. *КР.UA*. (11 січня 2023). URL: <https://kp.ua/ua/life/a662465-ella-libanova-pro-majbutnij-bebi-bum-mihratsiju-ta-vpliv-vijni-na-kompleks-menshovartosti>
156. Пиріг В. В Україні зафіксували найбільший спад народжуваності за час незалежності. *Zaxid.net* (31 липня 2023). URL: https://zaxid.net/v_ukrayini_zafiksuvali_naybilshiy_spad_narodzhuvanosti_za_chas_nezalezhnosti_n1568337
157. The Times: Україна може перемогти у війні, але програти мир. *Zn.Ua. Дзеркало тижня*. (19 червня 2023). URL: <https://zn.ua/ukr/UKRAINE/the-times-ukrajina-mozhe-peremohti-u-vijni-ale-prohrati-mir.html>
158. Post-War Challenges: Historian Yaroslav Hrytsak Ponders Over Ukraine Future. *Kyiv Post*. (15 October 2022). URL: <https://www.kyivpost.com/post/671>
159. Дубинянський М. Україна для людей. *Українська правда*. (11 березня 2023). URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2023/03/11/7392801>
160. Байдак М. Про історичне підґрунтя і терміни, які використовують історики. *The Village*. (22 лютого 2023). URL: <https://www.the-village.com.ua/village/culture/cultural-question/336339-diskusiya-pro-termin-velika-viyna>
161. З великої європейської війни. З ілюстраціями і урядовим списком убитих і раних жовнірів-Русинів. Нью-Йорк: Наклад видавничої спілки, 1915. 108, [20] с.
162. Tucker S.C. *The Great War 1914–1918*. London: UCL Press, 1998. 272 p.

Лекція

ЯСЬ Олексій Васильович

**НА ЗЛАМАХ ІСТОРИЧНОГО ЧАСУ,
АБО ТЕМПОРАЛЬНІ ОБРАЗИ СУЧАСНОЇ
РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ**

Комп'ютерна верстка — *Світлана Блащук*

Ознайомитися з новинами й іншими виданнями можна
на сайті та facebook-сторінці
Інституту історії України Національної академії наук України:
<http://history.org.ua>
<https://www.facebook.com/history.org.ua>

Підписано до друку 25.08.2023 р. Формат 70x100/16.
Ум. друк. арк. 4,7. Обл.-вид. арк. 5,5.
Наклад 300 прим. Зам. 12.2023 р.

Поліграфічна д-ця Ін-ту історії України НАН України
01001, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 5070 від 23.03.2016 р.

Ясь О.

На зламах історичного часу, або Темпоральні образи сучасної російсько-української війни: лекція / За ред. В. Смолія. Київ: НАН України. Ін-т історії України, 2023. 68 с.

Темпоральність — це суб'єктивна палітра рецепції часу, котра представляє, окреслює й нюансує різноманітні простори людського досвіду. Природа темпоральності як виміру історичного часу відображає синкретичність минувшини, сучасності та прийдешності і водночас розмаїття варіацій її сприйняття. Лекція присвячена темпоральності сучасної російсько-української війни як кризовій, катастрофічній, екстремальній конфігурації образів, уявлень, очікувань, сприймань, почувань, порівнянь, переднакреслень, візій і концепцій.

Розглядається формування найпоширеніших уявлень воєнної темпоральності, як-от образів входження в війну, знецінення ворога, воєнного повсякдення, генералізуючих образів, очікувань тривалості війни, порівняльного уподібнення й маркування сучасної війни, конструювання післявоєнної майбутності та ін. Сьогоднішні уявлення висвітлюються у широких ретроспективних і порівняльних контекстах, які відображають досвід світових та інших воєн.

Обстоюється думка, що репрезентація й осягнення воєнної темпоральності є цікавою та перспективною дослідницькою стратегією для студіювання кризової, екстремальної сучасності, пов'язаної з тривалою і незавершеною війною.

Лекція є взаємодоповнюючим і уточнюючим текстом до *методичних матеріалів для семінару-практикуму у вищій школі «Російсько-українська війна. Воєнна сучасність у координатах історичної темпоральності»*.

Для науковців, аспірантів, студентів, усіх, хто цікавиться проблемами інтелектуальної та воєнної історії.

УДК 355(470+477) «2014/2023»